

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

EŞ'ARILIĞIN SİSTEMLEŞMESİ VE GELİŞİM SÜRECİNDEKİ EKLEKTİK YAPI

Ebru MORAY

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2020

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

EŞ'ARILIĞIN SİSTEMLEŞMESİ VE GELİŞİM SÜRECİNDEKİ EKLEKTİK YAPI

Ebru MORAY

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi İsmail YÜRÜK

Jüri Üyesi: Prof. Dr. İsmail ŞIK

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Ahmet AK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2020

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Dr. Öğr. Üyesi İsmail YÜRÜK
(Danışman)

Üye: Prof. Dr. İsmail ŞIK

Üye: Prof. Dr. Ahmet AK

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

... /... /2020

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. ... / ... / 2020

Ebru MORAY

ÖZET

EŞ'ARİLİĞİN SİSTEMLEŞMESİ VE GELİŞİM SÜRECİNDEKİ EKLEKTİK YAPI

Ebru MORAY

Yüksek Lisans Tezi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi İsmail YÜRÜK

Haziran 2020, 80 sayfa

Eş'ariyye ekolünün kurucusu olan İmam Eş'ari'nin, Mutezileden ayrıldıktan sonra, farklı görüşlere kaydığı zikredilse de aslında o kendi düşünce sistemini kelami düşünce sistemini oluşturmuş ve onun bu sistemi kendisini takip eden âlimler tarafından bu görüşleri kabul edilmiş olsa da bazı mantıksal kurallar doğrultusunda eleştiriye tabi tutulmuş ve onun görüşleri olgunlaştırılmaya çalışılmıştır. Öncelikle Bakıllani tarafından yorumlanarak daha düzenli hale getirilmeye çalışılan Eş'ari'nin görüşlerini daha sonra İbn Fürekan, Cüveyni, Gazali, Şehristani, Fahreddin Razi, Amidi, Kadı Beyzavi, İci, Teftazani, Cürçani ve Devvani gibi Eş'ariyye içinde öne çıkan âlimlerin benimsediklerini görmekteyiz. Varlığını bu düşünürlerle devam ettiren bu gelenek kader birliği etmişçesine aynı sistemin adıyla ilerlemiş ve günümüze kadar gelmiştir. Bununla birlikte, yer yer İmam Eş'ari'den farklı düşünme yoluna giren bu ünlü Eş'ari kelimcilerimiz hiçbir zaman Eş'ariyyeden de ayrılmamış, kendi isimleriyle anılan farklı sistemleri de olmamıştır. Bu da bize, bu kelimcilerimizin, imamlarından farklı görüşlerinin de olduğunu ama ondan tamamen farklı düşünmedikleri anlamına geldiğini göstermektedir. Kelam ilminin kapsamına giren birçok konuda farklı anlayışlara yönelen ancak aslı doktrinden ayrılmayan bu düşünürlerin tavırları Eş'ariliğin eklektik bir yapıya sahip olduğunu fakat bu düşüncelerin onları Ehl-i Sünnet çizgisinden ayırmadığı anlayışına da işaret etmektedir.

Anahtar kelimeler: Eş'ari ve Eş'arilik, Eklektik yapı, Bakıllani, Gazali, Şehristani, Fahreddin Razi.

ABSTRACT**ECLECTIC STRUCTURE IN THE SYSTEMATIZATION AND
DEVELOPMENT PRACES OF SOLIDARITY****Ebru MORAY****Master Thesis, Department of Basic Islamic Sciences****Süpervisor: Assist. Prof. Dr. İsmail YURUK****June 2020, 80 pages**

Although it has been mentioned that Imam Ash'ari, the founder of the As'ariyye school, has shifted to different views after leaving Mu'tezil, he has actually created his own system of thought the system of kalamid side and even though his views have been accepted by the scholars who follow him, he has been subjected to criticism and his views have been the views of Ash'ari, which were first interpreted by Baklani and tried to be made more straight forward, were later adopted by scholars such as Ibn Füreke Cüveyni, Ghazali, Shahristani, Fahreddin Razi, Amidi, Qadi Beyzavi, Ici, Teftazani, Cürjani and Devvani who came to prominence in Ash'ariya. This tradition, which continues its existence with these thinkers, has developed as if it were a unity of Destniy with the name of the same system and has come up to the present day. However, these famous kalamists, who have come to think differently from Imam Ash'ari, have never been separated from Ash'ariyah and have never had a different system referred to by their own ism. This shows us that these kalamists also have different views from their imams but they do not think completely of them. The attitudes of these thinkers who tend to different understandings on many issues covered by the science of the Kalam but do not depart from the understanding that Ash'arism has an eclectic structure but that these enemies do not separate them from the Ahl al-Sunnah line.

Key Words: Ash'ari and Ash'arism, Eclectic Structure, Baklani, Ghazali, Shahristani, Fahreddin Razi.

ÖN SÖZ

Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları daha genel anlamıyla bunlara bağlı diğer itikadi konular Ehl-i Sünnet kelamının en çok önem verdiği konulardan biri olmakla birlikte bunun nedeni her zaman sorgulanmıştır. Her ilmin amaçları arasında bu sorulara da cevap bulunması esas olmakla birlikte bunları bir çözüme kavuşturup, ortaya çıkan itikadi meselelere de ışık tutmaktır. Zaman ne kadar ilerlese de hiçbir âlimin kendine sakladığı ilmi bir araştırmaya gitmediğini de göstermektedir. Ancak bilmemiz gereken, eleştirilere ilk sıralardan her daim yer bulan ilmin, kelam ilmi olduğudur. Asırlardır devam eden bu sistemin bugüne yansımada ise tek bir fark vardır; bugün bir araştırma yapmak istediğimizde tüm âlimlerin görüşleri ve bu görüşleri farklı yollarla temellendirebileceğimiz teknolojik birikimleri vardır.

Bizim amacımız, öncelikle ortaya çıkan inanç problemlerine çözüm sunan Eş'ari kelamcılarının görüşlerini ana kaynaklara dayanarak bir araya getirip, aralarındaki farkları sunmak olacaktır. Bu doğrultuda Eş'ari'nin kendisinden yıllar sonra adının verildiği sistemi yani Eş'ariliği değerlendirmeye çalıştık. Dolayısıyla Eş'arilikle kastettiğimiz, sadece bu mezhebin görüşlerini sunmak değil, aksine mezhep içerisinde imamlarının tesis ettiği sistemi nesilden nesile ulaştıran, İmam Eş'ari'den sonra, onun sistemini, alanını belirleyen; Bakıllani, İbn Fürekan, Cüveyni, Gazali, Şehristani, Fahreddin Razi, Amidi, Kadı Beyzavi, İci, Teftazani, Cürçani ve Devvani gibi âlimlerdir.

Araştırmamızda adını zikrettiğimiz Eş'ari kelamcılarını, 'İmamımız' dedikleri Eş'ari'den farklı olarak savundukları görüşler üzerinden anlatacağız. Zira bu durum günümüz ilmi anlayışlardan hareketle ortaya çıkan 'eklektik yapı' olarak ifade edilmektedir. Eklektik yapı, aynı düşünce sisteminin farklı kanallar ile ilerlemesi olarak düşünülebilir. İşte biz de Eş'ari kelamındaki bu eklektik yapıyı anlatma yoluna girdiğimiz araştırmamızda İmam Eş'ari'nin hayatından sonra görüşlerini esas alıp, takipçilerinin ondan farklı düşündüğü konuları esas aldık.

Tez çalışmamız, bir girişten ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte, araştırmamızın amacı, kapsamı ve yöntemini izah etmekle beraber İmam Eş'ari'nin hayatını anlattık. Birinci bölümde, Eş'ariliğin sistemleşmesini; ikinci bölümde İmam Eş'ari'nin kelami görüşlerini ve üçüncü bölümde ise çalışmamızın temelini oluşturan eklektik düşüncenin oluşumunu ele aldık.

Bu uzun ve zorlu süreçte benden desteğini esirgemeyen bilimsel bir titizliğe ve her daim akademik bir enerjiye sahip olan çok kıymetli danışman hocam sayın Dr. Öğr. Üyesi İsmail Yürük'e ve ilahiyat alanında bu duruma gelmemde emeği geçen tüm hocalarıma, doğru bilgiye vurgu yaparak ufuk açıcı eleştirilerinden ötürü Prof. Dr. İsmail Şık hocama ve Prof. Dr. Fatih Yahya Ayaz hocama, teşviklerinden ötürü sayın Prof. Dr. Ahmet Ak hocamıza ve maddi-manevi desteğini üzerimden asla esirgemeyen aileme ve dostlarıma teşekkürü bir borç bilir, Allah Teâlâ'nın kendilerinden razı olmasını temenni ederim. Gayret bizden, tevfik Allah Teâlâ'dandır.

Ebru MORAY

Adana / 2020

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	İV
ABSTRACT	V
ÖN SÖZ	VI
KISALTMALAR	Xİİ
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Amacı	1
2. Araştırmanın Kapsamı	2
3. Araştırmanın Yöntemi	3
4. Ebu'l-Hasan El-Eş'arî	4
4.1. Hayatı	4
4.2. Eş'arî'nin Eserleri	6
4.3. Eş'arî'nin Doğduğu ve Yetiştığı Ortam	9

BİRİNCİ BÖLÜM EŞ'ARİLİĞİN SİSTEMLEŞMESİ

1.1. Eş'ariliğin Oluşmasının Arka Planı	12
1.1.1. Mu'tezile'den Ayrılması	12
1.1.2. Mu'tezile'den Sonraki Dönemi	12
1.2. Eş'arî'nin Kendi Sistemini Oluşturması	13
1.3. Eş'arî'nin Bilimsel Çalışmalarındaki Gelişim Süreci	15
1.3.1. Eş'arî'nin Sisteminde Akıl	15
1.3.1.1. Bilgi Kaynağı Olarak Akıl	15
1.3.1.2. Delil Olma Açısından Akıl	16
1.3.2. Eş'arî'nin Kullandığı İstidlal Yöntemleri	17
1.3.2.1. Görünenden Hareketle Görünmeyen Hakkında Kıyasta Bulunmak	17
1.3.2.2. Bitişik Şartlı Kıyas ile Akli Çıkarımda Bulunmak	17
1.3.2.3. Sebr ve Taksim	17
1.3.2.4. Karşı Tarafın Fikrinin Muhal Olduğunu İspatlamak	17
1.3.3. Akıl-Nakil İlişkisi	18
1.4. Gelişim Sürecindeki Etkilenmeleri	18
1.5. Eş'ariliğin Yayılması	19

1.5.1. Bakillani	20
1.5.2. İbn Füreka	20
1.5.3. Cüveyni	21
1.5.4. Gazali	22
1.5.5. Şehristani	23
1.5.6. Fahreddin Er-Razi	24
1.5.7. Amidi	24
1.5.8. Kadi Beyzavi	25
1.5.9. Adudüddin El- İci	26
1.5.10. Teftazani	26
1.5.11. Cürçani	27
1.5.12. Devvani	27

İKİNCİ BÖLÜM

EŞ'ARÎ'NİN KELAMÎ GÖRÜŞLERİ

2.1. Bilgi	30
2.1.1 Kadim Bilgi	30
2.1.2. Hadis Bilgi	30
2.2. İlahiyat	31
2.2.1 Allah'ın Varlığı ve Birliği	31
2.2.2. Sıfatlar	32
2.2.3. İsimlendirme Meselesi	34
2.2.4. Rü'yetullah	35
2.3. Kur'an Ve İlahi İrade	35
2.4. Kulların Fiilleri	36
2.5. İstitaat	37
2.6. Hidayet-Dalalet	38
2.7. Rızık	39
2.8. Ecel	39
2.9. Nübüvvet	39
2.9.1. Mucize	41
2.9.2. Allah'ın Peygamber Göndermesi	42
2.10. Ahiret	42

2.11. Şefaat	43
2.12. İman	43
2.12.1. İmanın Artması ve Eksilmesi	44
2.12.2. Taklidi İman	45
2.12.3. İmanda İstisna	45
2.13. Hüsün-Kubuh	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EŞ'ARİLİKTE EKLEKTİK DÜŞÜNCENİN OLUŞUMU

3.1. Eklektik Düşünce	47
3.2. Eş'arilikte Eklektik Düşüncenin Ortaya Çıkması 48	
3.3. Eklektik Düşünceye Neden Olan Kelami Konular 49	
3.3.1. Varlık	49
3.3.2. Bilgi	50
3.3.3. İlahiyat	52
3.3.3.1. Sıfatlar	52
3.3.3.2. Rü'yetullah	57
3.3.3.4. Efal-I İbad	58
3.3.4. Nübüvvet	59
3.3.4.1. Kadından Peygamber Gönderilmesi	60
3.3.4.2. Mucize	61
3.3.5. İman	62
3.3.5.1. İmanın Tanımı	62
3.3.5.2. İmanda İstisna	63
3.3.5.3. İman ve İslam Bir Midir?	64
3.3.5.4. İmanda Artma Ve Eksilme	64
3.3.5.5. Büyük Günah Meselesi	66
3.3.6. Teklif-I Ma La Yutak	66
3.3.7. Hüsün-Kubuh	67
3.3.8. Ahiret	67
3.3.8.1. Ecel	68
3.3.8.2. Rizik	69
3.3.9. Hadislerin Kabulü	69

3.3.10. Alemin Hudusu	69
3.3.11. Din-Felsefe	70
SONUÇ	71
KAYNAKÇA	74
ÖZGEÇMİŞ	80

KISALTMALAR

a.s.: Aleyhisselam

b.: İbn

Bkz./bkz.: Bakınız

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

Ed.: Editör

H.: Hicri

Haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

İSAV.: İslamî İlimler Araştırma Vakfı

Krş.: Karşılaştırınız

nşr.: Neşreden

SBE: Sosyal Bilimler Enstitüsü

ss.: Sayfalar arası

sy.: Sayı

TDV.: Türkiye Diyanet Vakfı

TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TYEKB: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

TDVY.: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

tah. : Tahkik eden

TTK.: Türk Tarih Kurumu

trs.: Tarihsiz

trc.: Tercüme

ünv.: Üniversite

ö.: ölüm tarihi

vb.: ve benzeri

vs.: ve saire

v.dğr.: ve diğerleri

yrs.: Yer yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı

“Eş’ariliğin Sistemleşmesi ve Gelişim Sürecindeki Eklektik Yapı” adını taşıyan bu çalışmamızda temel amacımız hicri dördüncü asırdan itibaren ortaya çıkan sünni kelimelerden biri olan Eş’ariliği, öncesi ve sonrasında karşılaştırmalı olarak incelemektir. Öncesinde Eş’ariliğin bir itikadi mezhep olarak ortaya çıkmasının arka planı, Eş’ari’yi itikadi görüşler konusunda otoriter hale getiren eğitim sistemindeki farklı oluşumlar dikkate alınarak tespitlerde bulunulacaktır. Ancak esas önemli husus Eş’ari sonrasında mezhebe aidiyet söz konusu olmakla birlikte Eş’ari’den farklılaşan Eş’ari kelamcılarının hangi alanda ve niçin farklılaştığını ortaya koymaktır.

Eş’ari; ömrünün büyük bir kısmını, içerisinde geçirdiği ve tüm yönleriyle anlayışını benimsediği ancak Mu’tezileden ayrıldıktan sonra nasıl bir yol takip edeceği, onların öncelikle salah-aslah prensibinin tutarsızlığı ve daha sonra inancının yanlış olduğunu kabul ettiği bu itikadi sistemden sonra ne gibi bir inanca sahip olması gerektiği vb. konusunda oldukça zorlanmıştır. Bu durum onu İslam toplumunda kendisinden önce ortaya çıkan kelami sistemleri de göz önünde bulundurmak suretiyle her bir inanç konusunda ortaya çıkan ifrat ve tefrit tavırlarını dikkate alarak bunlar arasında orta yolu benimsemesine sebep olmuştur. Onun Mutezile içerisinde almış olduğu eğitimden, geçmişte gerek vahiy, gerekse tabiat felsefesi merkezli ortaya çıkan anlayışların neler olduğuna ve gerekçelerine son derece vakıf olduğunu biliyoruz.

İmam Eş’ari Mu’tezile’den ayrıldıktan sonra farklı fikirlere yönelmiş, bu anlayışlar kendisini tatmin etmeyince de Mu’tezile mensubiyeti esnasında öğrenmiş olduğu kelami metodoloji saikiyle kendi sistemini oluşturmayı başarmıştır. Eş’ari de buna dayanarak aynı yöntemle vahiy merkezli bir sistem geliştirmiş ve sonuç Mu’tezili anlayışın aksine tezahür etmiştir. Burada hangi sistemin Ku’an’a daha uygun olduğu tartışılabilir. Eş’ari sistemi Kur’an merkezli olduğu için mi yoksa Mu’tezilenin tamamen aksine bir görüş olması dolayısıyla mı geniş halk kitlelerine hitap etmektedir?

Eş’ariliğin sistemleşmesinde her iki hususun da etkin olduğunu söyleyebiliriz. Ancak sonraki Eş’arilerin bir çok konuda mezhebin liderinden ayrılıp farklı anlayışlar ortaya koymaları belki de daha çok Mu’tezile muhalifliği neticesinde kendisini gösteren düşüncelerden kaynaklanmış olabilir. Bu da Eş’ari’nin muhalefete dayalı görüşlerine binaen sistemin eklektik bir yapıya sahip olduğunun göstergesidir.

Her hangi bir sistemde az veya çok eklektik yapı bulunabilir. Zamanın ilerlemesi, her bir bilim alanının kendi konusunu genişletmesi, bilimlerin metotlarındaki değişimler, her bir düşünürün kapasitesi, yetiştiği ortam ve ilgilendiği alanların farklılık arz etmesi gibi nedenler eklektik yapının oluşmasının etkenlerinden sayılabilir. Fakat bir veya birden az konulardaki farklılaşma sistemde eklektik yapının bulunduğunu iddia etme konusunda yetersizdir. Bunun iddia edilebilmesi şahıslar farklı olsa da hemen her konuda farklı bir düşüncenin akli delillerle ortaya konmasıyla mümkündür.

Bu çalışmamızda Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'nin sistemleşen görüşlerinin kendisinden sonra gelen takipçileriyle birlikte nasıl bir farklılık arz ettiği, bunların hangi konulara tekabül ettiği ve kimler tarafından ne şekilde ortaya konduğu ve hangi eksene kaydığı gerekçeleriyle tespit edilmeye çalışılacaktır. Yani Eş'ari'nin sunduğu sistem kendisinden sonra gelen takipçileriyle birlikte insanlığın bilgi birikimi, her dönemin katkısı ve zamanın ruhu ile birlikte gözden geçirilip, farklılaşan görüşlerle birlikte yeni bir yapı olarak ortaya çıktığı görünmektedir. İşte biz de Eş'ari'nin tüm görüşlerine binaen, bu görüşlerde ayrıma düşen Eş'ariyye'nin en meşhur alimlerinin farklılık arz eden görüşlerini tespit etmeyi amaçlamaktayız.

2. Araştırmanın Kapsamı

“Eş'ariliğin Sistemleşmesi ve Gelişim Sürecindeki Eklektik Yapı” adını taşıyan bu çalışmamızda, Mu'tezilenin gümüş çağının başladığı dönemde yarım asır önceki dönemden itibaren başlayacak ve Eş'ari kelamının gerek mütekaddimun gerekse müteahhirun dönemlerinde Eş'ariyi takip eden kelamcılardan önde gelen isimleri dikkate alınacaktır. Bunlar tez planında da belirtildiği üzere belli şahıslar üzerinde yoğunlaşacaktır. İtikadi bağlamda Eş'ariyi benimsemiş olsalar da kelam alanında meşhurlaşmayan ve bu alanda fazla tanınmayan şahıslar dikkate alınmayacaktır.

Kelam ekolleri içerisinde Eş'ariliğin konumu üzerinde durulacak ancak diğer kelami ekollerle karşılaştırmalı bir analize yeri geldiğinde değinilecektir. Bununla birlikte Mu'tezilenin yıkılışı ve Eş'ariliğin gelişmesinde önemli bir rol oynayan Eş'ari'nin görüşlerinin sistemleşmesine vurgu yapılacaktır.

Eş'ari'nin sistemleşen kelami görüşlerinin tespiti özellikle kendisinin kaleme aldığı eserlerden yararlanılarak ortaya konacak ve gerektiğinde takipçilerinin konuyla ilgili açıklama ve yorumlarına yer verilecektir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızın giriş bölümünde İmam Eş'ari'nin hayatını ve tarihsel arka planıyla birlikte ortaya çıkan görüşlerini ele alırken sonrasında Eş'ariliğin bu tarihsel süreç içerisinde hangi hususlarda bir eklektik yapı içerisine girdiğini gözden geçireceğiz. Bunu yaparken de tarihi verileri dikkate alarak bir sistem sunacağız.

Araştırmamızı bir giriş ve üç bölümden oluşturacağız. Girişte araştırmamızın amacı, kapsamı ve yönteminin yanında Eş'ari'nin hayatını tüm yönleriyle ele almaktır. Birinci bölümde Eş'ariliğin sistemleşmesi, bunun arka planı ve mezhebin müslümanlar tarafından benimsenmesinin etkenlerine temas edeceğiz. İkinci bölüm ise Eş'ari'nin kendi sistemini oluşturmasına neden olan kelami görüşlerine ayrılmıştır. Üçüncü bölümü bu sistem içerisinde yetişip Eş'ari düşüncüyü benimseyen fakat sistemdeki değişken yapıyı vurgulayan önemli Eş'ari kelimcilerine tahsis edeceğiz. Konumuzla ilgili her ne kadar şahıslar ve onların görüşlerini ön planda tutsak da, onların yaptığı gibi ilk olarak İslamın temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'i anlayarak bir yol izleyeceğiz.

Çalışmamızda öncelikle İslam ansiklopedisinde bulunan ilgili maddeleri, İmam Eş'ari'nin ve onun takipçilerinin bizzat kendi eserlerine ve Eş'ari ve Eş'ariliği anlatan ilk ve temel kaynaklara müracaat edeceğiz. Bunun yanında çalışmamızı ilgilendiren tüm konuları; elimizde mevcut bulunan kitap, makale ve tamamlanmış doktora ve yüksek lisans tezleriyle birlikte sempozyum bildirilerine, ayrıca tüm ansiklopedilere başvuracağız. Araştırmamızdaki bütün analizleri yaparken ele aldığımız konuya ait dönemin siyasi, sosyal ve kültürel durumunu da göz önünde bulundurup tarafsızlık içerisinde ortaya koymaya çalışacağız.

Araştırmamızda konuyla alakalı her sorunun arka planını göz önüne getirmeyi amaçlarken çalışmamız boyunca özellikle şahıslar üzerinde yoğunlaşma, ilk el kaynaklara müracaat etme, fikir-hadise irtibatını tesis etme ve menkulde makulu arama gibi tekniklere uygun hareket edilecek, tez boyunca yargılama, dışlama veya onaylama gibi alanın sorumluluklarını aşan yaklaşımların sergilenmesinden uzak durulacaktır.

Çalışmamızın hazırlanmasında şekil yönünden Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün Tez Yazım Kılavuzu esas alınacaktır. Kaynak eserlerden yaptığımız doğrudan alıntılarda alıntıyı ana metinden ayırmak için soldan girintili ve bir satır arasıyla yazacağız. Dipnotlarda kullandığımız klasik kaynakların ilk geçtiği yerde

müelliflerin tam künyeleri ile vefat tarihlerini ve çeviren, neşreden gibi esere ait diğer bilgileri vereceğiz.

4. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî

4.1. Hayatı

Eş'ariyye ekolünün temsilcisi olan Ebu'l-Hasan Eş'ari'nin tam ismi; Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. İshak b. Selim b. İsmail b. Abdillâh b. Musa b. Bilal b. Ebi Bürde b. Ebi Musa el-Eş'ari dir.¹ Soy itibariyle Yemenli sahabe Ebu Musa el-Eş'ari'ye dayanır. Ehl-i Sünnet akidesinin gelişip yayılmasına olan önemli katkılarından dolayı 'Nasîrüddin' lakabıyla da anılır. Yayıgın olmamakla birlikte bazı kaynaklarda dedesine nispetle kendisinden İbn Ebi Bişr diye de söz edilir. Doğum tarihi hakkında farklı görüşler varsa da genellikle 260 (873-74) yılında Basra'da doğduğu kabul edilir.²

Küçük yaşta babasını kaybeden Eş'ari onun vasiyeti üzerine Sünnî bir âlim olan Yahya b. Zekerîya es-Saci'nin öğrencisi oldu. Annesinin Mu'tezile âlimlerinden Ebu Ali el-Cübbai ile evlenmesinden sonra da onun himayesinde yetişti ve kendisinden kelim tahsil etti. Hocası Cübbai'nin etkisiyle gençliğinde Mu'tezili görüşleri benimsemesine, hatta bunları savunan eserler yazmasına rağmen 300 (912-13) yılı civarında bir Cuma günü Basra Camii'nde Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i Sünnete mensup olduğunu ve Ahmed b. Hanbel ile diğer hadis âlimlerince temsil edilen Selef itikadını benimsediğini açıkladı. Genel itibariyle, Eş'ari'nin Allah'a zorunluluk isnad eden Mu'tezile'nin bazı görüşlerinin yanlışlığını fark ederek hocası Cübbai ile ilgili üç kardeş (ihve-i selase) meselesi etrafında yaptığı münakaşalarda tatmin edici cevaplar alamamasının Mu'tezile'den ayrılmasında etkili olduğu kabul edilir.³ Rivayet edilen odur ki: Hocası Cübbai tarafından çeşitli münazaralara gönderilen Eş'ari bir gün üstadına; 'Üç kardeş var. Biri ibadet ve itaat halinde, diğeri isyan ve günah içindeyken, üçüncüsü ise çocuk yaşta öldü. Bunlar hakkında ne dersiniz?' sorması üzerine Cübbai, birincisinin cennetlik, ikincisinin ise cehennemlik olduğunu söylerken üçüncüsünün de ne cennetlik ne de cehennemlik olmadığını söyler. Ancak Eş'ari çocuğün; "Ya Rabbi neden beni çocuk yaşta öldürdün? Büyüseydim sana iman ve itaat ederdim, böylece bende cennete girerdim" derse ona ne cevap verilir? diye sormuş, Cübbai ise ona, 'Rab ona der ki: Büyüyene kadar yaşasaydın günah işleyecek ve bu

¹ İbn Asakir *Tebyinü Kezibü'l-Müfteri fi ma Nüsibe ila İmam Ebi Hasan el-Eş'ari*, Şam 1990, s. 34.

² Abdülhamid, İrfan, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, 2/444.

³ Abdülhamid, Ebu'l-Hasan el-Eş'ari, 2/444.

sebepten cehenneme girecektin. Senin için uygun olan küçükken ölmendi' diye cevap vermesi üzerine Eş'ari, peki ikincisi; 'Ya Rab neden beni küçükken öldürmedin? Ben de sana isyan etmez ve cehenneme girmezdim böylece' der ise Rabb ne cevap verir?' demesi üzerine Cübbai buna şaşırır ve cevap veremez ve bunun üzerine Eş'ari Mu'tezile'den ayrılır.⁴ Bilinmelidir ki pek çok yerde karşımıza çıkan bu rivayeteki tartışmanın temel konusu; 'En iyi olanı yaratmanın Allah üzerine bir zorunluluk olup olmadığıdır.'⁵ Ancak Eş'ari'nin bu ayrılışı hususunda çeşitli rüyaların varlığından da bahsedildiğini görmek mümkündür. Ancak buradaki sebep, Eş'ari'nin yaşadığı dönemde ve bulunduğu ortamda sufilerin bulunmuş olması ve dolayısıyla bunların birbirlerini etkilemiş olmaları da göz önünde bulundurulabilir.

Eş'ari'nin çeşitli sebeplerle Mu'tezile'den ayrıldığını söylene de, ilk başlarda Sünni bir âlimin öğrencisi olduğu unutulmamalıdır. Zira temel, bu akideyle yoğunlaşmış olmakla birlikte sonrasında üç kardeş meselesinin aklın her daim yeterli olmadığını görmesine sebebiyet vermiştir. Ancak dönemin şartları ve ortaya çıkan problemlerin sadece vahiyle çözülemeyeceğini göstermiştir ki bu durumda da Eş'ari'nin kendine has fikirlerini ortaya koyduğunu görmekteyiz.

İlme olduğu kadar zühd ve takvaya da bağlılığı ile bilinen Eş'ari, Subki'nin rivayetine göre yirmi yıl yatsı namazının abdesti ile sabah namazını kılmıştır.⁶ Bu da bize Eş'ari'nin Mutezile'den sonra Selef itikadını benimsemesi hususunda sıkıntı çekmediğini göstermektedir. Zira sürekli tartışma ortamları içerisinde bulunan Eş'ari, bir anda kendi iç âlemini yaşamaya yönelmiştir.

Kaynaklarda Eş'ari'nin ölümüyle ilgili olarak 320 (932) ile 380 (990-91) yılları arasında değişen farklı tarihler verilmekteyse de genellikle 324 (935-36) yılında Bağdat'ta vefat ettiği ve şehrin güney bölgesinde bulunan bir mescidin yakınındaki bir türbeye defnedildiği kabul edilir. Basra'da dedesinden kalan bir arazinin 17 dirhem tutarındaki geliriyle geçinen Eş'ari'nin oldukça sıradan bir hayat yaşadığı da anlaşılmaktadır. Samimi dindarlığının yanında kıvrak bir zekâyâ da sahip olan Eş'ari diyalektiği çok iyi kullandığı için yaptığı münazaralarda genellikle üstün gelirdi. Maliki ve daha yaygın kanaate göre Şafii olduğu belirtilen Eş'ari; hadis, tefsir, fıkıh, usul-i fıkıh, cedel gibi ilimlerle ilgilenmiş ve bu alanlarda eserler kaleme almıştır. Asıl şöhretini ise kelam ve itikadi mezhepler sahasında yaptığı çalışmalarla kazanmıştır.

⁴ Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi Şerhu'l-Akaid*, Hzr. Süleyman Uludağ, Dergâh, İstanbul 2017, s. 84, 85.

⁵ Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, Çev. Sıbğatullah Kaya, Çelik, İstanbul 2011, s. 196.

⁶ Subki, *Tabakatu's-Şafiiyye*, 2/248.

Eş'ari, Mutezile'nin aşırı akılcılığına karşı çıkışının etkisiyle olacaktır ki önce Ahmed b. Hanbel'in takipçisi olmuş ve teslimiyetçi bir tavır benimsemiştir. Fakat kısa bir zaman sonra itikadi esasları aklın ilkeleriyle destekleyerek nasları ön plana çıkaran üçüncü bir merhaleye ulaşmıştır ki bu da Maturidi paralelinde Sünni kelim metodunun ilk dönemini oluşturmuştur.⁷ Unutulmaması gereken şöyle bir durum daha vardır ki o da Ahmed bin Hanbel'in ilk başlarda bir muhaddis olmasıdır. Ancak biz onu daha ziyade bir fıkıh âlimi olarak tanımaktayız.

4.2. Eş'ari'nin Eserleri

el-Eş'ari'nin kelim, cedel, tefsir, usu'l-fıkıh ilimlerine, ayrıca Mutezile ile Şia'nın reddine, Mecusilerin, Yahudilerin, Hıristiyanların, tabiatçıların ve çeşitli felsefi görüşlerin tenkidine dair olmak üzere irili ufaklı yüzü aşkın eser yazdığı rivayet edilir. Bunların sayısını 300'e çıkaranlar da vardır. Ancak bunlardan altısı günümüze ulaşabilmiştir.⁸ Tabi kimi kaynaklara göre bunu beş olarak görmekte mümkündür.

1. *Makalatü'l-İslamiyyin*; İslam toplumunda itikadi anlamda ortaya çıkan farklı görüş ve mezheplere dair önemli ilk kaynaklardandır. Eş'ari bu eserinde daha çok mezheplerin görüşlerine yer vermiş, kendi görüşlerini dile getirmemiş ve yorum yapmamıştır.⁹ Dolayısıyla elimizdeki bu eser bizlere Eş'ari'nin görüşleri hakkında bir bilgi vermemektedir.

2. *el-İbane 'an usuli'd-diyane*; Ehl-i Sünnete intisap ettiği yıllarda kaleme aldığı bir risaledir. Her ne kadar bazı Eş'ariler tarafından Eş'ari'nin yazdığı son eser olduğu iddia edilse de bunu Mutezili görüşten ayrıldıktan sonraki ilk eseri olarak kabul etmemiz daha doğrudur. Zira sonrasında değiştirdiği görüşleri mevcuttur.¹⁰ Rivayet ağırlıklı olan *el-İbane*'de 16 konu işlenmiştir. Bu konuların neler olduğuna gelince:

- a. Ehl-i Bida' ve Ehl-i Zeyğ
- b. Ehl-i Hak ve Ehl-i Sünnet
- c. Ahirette Allah'ın gözlerle görülmesi
- d. Kur'an mahlûk mu yoksa gayr-ı mahlûk mu?
- e. Kur'an hakkındaki rivayetler

⁷ Abdülhamid, Ebu'l-Hasan el-Eş'ari, 2/445.

⁸ Kubat, Mehmet, 'Eş'ari Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'ari Ve Kelami Görüşleri', İslami İlimler Dergisi, Malatya 2012, C. VII, Sayı 13, s.s 21-47, s. 29.

⁹ Kubat, 'Eş'ari Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'ari Ve Kelami Görüşleri', s. 31.

¹⁰ Kubat, 'Eş'ari Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'ari Ve Kelami Görüşleri', s. 30.

f. Kur'an hakkında ne mahlûktur ne de mahlûk değildir demeyen kimsenin durumu

g. Arş üstüne istiva

h. Allah'ın yüzü, eli ve gözü

i. Cehmiyye'nin Allah'ın ilmi, kudreti ve bütün sıfatlarını yok sayması ile ilgili görüşlerine reddiye

j. İrade sıfatı ve Mutezile'nin bu konuda reddedilmesi

k. İstitaat, kulların filleri, tadil ve tecvir

l. Kader

m. Cehennemden çıkma ve şefaet

n. Havz

o. Kabir azabı konusundaki görüşler

p. Hz. Ebu Bekir'in imameti

3. *el-Lüma fi'r-red 'ala ehli'z-zeyg ve'l-bida'*; Allah'ın sıfatlarını, kader ve iman konularını açıklayan eserdir. *El-ibane*'den farklı olarak hadislere değinmemiş, Kur'an ayetlerini, aklın da esaslara göre yorumlayarak gelen sorulara cevap vermiş ve delillendirmiştir. Muhaliflerinin isimlerini zikretmemiş sorulan sorulara ve yapılan itirazlara gerekli cevaplar ve açıklamalar yapmıştır. Eserde ise toplamda on ana başlık vardır. Bunlar:

a. Allah'ın Varlığı ve Sıfatları

b. Kur'an ve İlahi İrade

c. İrade Sıfatının Tüm Mahlûkatları Kapsaması

d. Rüyettullah

e. Kader

f. İstitaat

g. İlahi Adalet

h. İman

i. Hass, Amm, Va'd ve Vaid

j. İmamet

4. *el-Has 'ale'l-bahs*; Kelam ilmini ve bu ilmin kullandığı akli istidlal metotlarını tenkit edenlere cevap olarak yazdığı risaledir. Eser, *Risale fi İhtisani'l-havz*

fi 'ilmi'l-kelam adıyla meşhur olmuş ve bu isimle neşredilmişse de son araştırmalara göre bu eserin *el-Has 'ale'l-bahs* adını taşıdığı anlaşılmıştır. Bu eserde Eş'ari, kelam ilmine karşı çıkan ehl-i hadise akli deliller sunmaktadır.

5. *Risale ila ehli's-Segr*; Selef'in üzerinde icma ettiği itikadi ilkeleri ihtiva eden, Demirkapı halkına hitaben yazıp gönderdiği bir risaledir. Allah'ın varlığına ait delilin yer aldığı bu eser bir mukaddime ve iki babdan oluşur. Birinci babda Hz. Peygamber'in gönderildiği sırada insanların dini durumları, ikinci babda Selef'in hakkında icma ettiği esaslar elli bir maddede anlatılır. Bunlar sıfatlar, âlemin hudusu, Hz. Peygamber'in nübüvveti, iman-günah meselesi, ahiret halleri gibi konuları ihtiva eder.¹¹

6. *Risaletü'l-İman*; Burada ise Eş'ari iman konusu üzerinde durmuştur.¹²

Eş'ari'nin günümüze ulaşmayan bazı eserleri ise şunlardır:

1. *en-Nevadir fi deka 'iki'l-kelam*
2. *es-Sıfat*
3. *el-Muhtasar fi't-Tevhid ve'l-kader*
4. *İzahü'l-Burhan*
5. *el-İhticac*
6. *el-Ahbar*
7. *Dela'ilü'n-Nübüvve*
8. *Fi'l-İmame*
9. *'Ale'n-Nasih*
10. *Yehussu Zahire'l-Kur'an*
11. *'Ale'n-Nasara*
12. *el-Mesa'il 'ala ehli't-tesniye*
13. *el-Fusul fi'r-red 'ale'l-Mülhidin*
14. *'Ala Ehli'l-Mantık*
15. *er-Red 'ale'l-Felasife*
16. *Nakzu Nakzi Te'vili'l-edille 'ale'l-Belhi*
17. *el-Kami 'li-Kitabi'l-Halidi fi'l-irade*
18. *Nakzü't-Tac 'ala İbni'r-Ravendi*
19. *Fi'n-Nakz 'ala İbni'r-Ravendi fi İbtali't-tevatür*
20. *Nakzü'l-Latif 'ale'l-İskafi*

¹¹ Abdülhamid, Ebu'l-Hasan el-Eş'ari, 2/447.

¹² Kubat, *'Eş'ari Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ve Kelami Görüşleri*, s. 31.

21. *Nakzu Kelami 'Abbad b. Süleyman*
22. *en-Nakz 'ala 'Ali b. İsa*
23. *'Ala Ebi'l-Huzeyl fi Ma 'lumatillah ve makduratih*
24. *Fi'r-Red fi'l-harekât 'ala Ebi'l-Huzeyl*
25. *Fi Hikayeti mezhebi'l-Mücessime*¹³

Bu eserleri Eş'ari ne zaman, hangi düşünce yapısı içinde iken yazmıştır? Kanaatimizce Eş'ari, günümüze ulaşan eserlerini Mutezili gelenekten ayrıldıktan sonra yazmıştır veya bir Mutezili iken yazmaya başlamış ancak bu eserler, i'tizalden sonra bitirilmiştir.

4.3. Eş'ari'nin Doğduğu ve Yetiştığı Ortam

Babasını küçük yaşta kaybetmiş olan Eş'ari, annesinin Mu'tezili âlim Ebu Ali el-Cübbâi ile evlenmesinden sonra üvey babasının himayesine girmiştir. Eğitimine ne zaman başladığı konusunda kesin bir bilgi olmamakla beraber Kelâm ilmini üvey babası Ali el-Cübbâi'den öğrenmiş olma ihtimali daha kuvvetlidir. Yahya b. Zekeriyya es-Sâci, Abdurrahman b. Halef, Ebû Halife el-Cumahi, Sehl b. Nuh, Muhammed b. Yahya, el-Mervezi gibi devrin âlimlerden de dini ilimler okumuştur.¹⁴

Eş'ari'nin yaşadığı Basra ve Bağdat, Abbasi halifeliğinin siyasi hâkimiyeti altında bulunuyordu. Eş'ari'nin yaşamış olduğu bu dönem, Abbasilerin zayıf olduğu, altı farklı halifenin görülmesi ve halifelerin başarısızlıkları yüzünden güven ve huzur ortamının kalmadığı bir dönem olmuştur. Ayrıca bu dönem aynı zamanda Türklerin siyasi olaylarda ve devlet yönetiminde söz sahibi oldukları bir dönemdir.¹⁵

Şunu da belirtmek gerekir ki, o sıralarda ilmi faaliyetlerin zirvesinde olan Basra, çeşitli krizlerin yaşandığı Bağdat'a göre daha güvenli bir yer olmuştur.¹⁶ Eş'ari i'tizal edene kadar bu güven ve huzur ortamında bulunmaktaydı. Mutezileden ayrıldığını ilan eden Eş'ari, neredeyse bulunduğu hiçbir çevrede tam manasıyla benimsenmedi. Ancak onun amacının birilerinin hâkimiyeti altında olmaktan ziyade kendi iç huzurunu sağlamak olduğu düşüncesine bizi götürmektedir.

¹³ İbn Asakir, s. 129-139.

¹⁴ Hammad b. Muhammed el-Ensâri, *Ebu Hasan Eş'ari*, Riyad h. 1302, s. 6.

¹⁵ Şık, İsmail, *'Eş'ari'nin Mutezileden Ayrılması Üzerine Bir Deneme*, ÇÜİFD, Adana 2004, C. IV, s. s.283-310, s. 286.

¹⁶ Yazıcıoğlu, M. Sait, *'Eş'ari'nin Hayatı*, AÜİFD XXV, Ankara 1981, s.s 457-475, s. 460.

Basra Emeviler ve Abbasiler döneminde ün salmış merkezlerden biridir. Eş'ari mektebinin kurucusu Ebu'l Hasan el-Eş'ari'den önce Emeviler döneminde yaşayan kelimcilerden Hasan el-Basri (ö. 110/ 728) ve İbn Küllab el-Basri (ö. 240/ 854)'nin burada yetiştikleri gibi Mutezili kelimcilerin ileri gelenlerinden; Vasıl b. Ata (ö. 131/ 749) , 'Amr b. 'Ubeyd b. Bab (ö. 144/ 761) , Ebu'l Huzeyl (ö. 235/ 849) , el-Nazzam (ö. 231/ 846) , el-Cahız (ö. 256/ 869) , Ebu Ali el-Cubbai (ö. 303/ 915) ve Ebu Haşim (ö. 321/ 933)' in de burada yetiştiklerini söyleyebiliriz.¹⁷

Mutezili kelimcilerin ileri gelenlerinden Bişr b. el-Mutemi (ö. 210/825), el-Murdar (ö.226/840) , Sümame b. el-Eşres (ö. 213/828) , Ahmed b. Ebu Du'ad (ö. 240/854) , Cafer b. Harb (ö. 236/ 856) , el-İskafi (ö. 240/ 854) , Ebu Huseyn el-Hayyat (ö. 290/ 902) ve Ebu'l-Kasım el-Belhi el-Kabi (ö. 319/ 932)' nin Bağdat da yaşamış olmaları Abbasilerin ünlü idare merkezinin kelim ilmi açısından da önemli olduğunu göstermektedir.¹⁸

Her ne kadar siyasi sıkıntılar yaşansa da ilmi hayat iyi bir hava içerisindedir. Mesela Bağdat'ı ele alacak olursak; Halife Me'mun tarafından 'beyt'ül-hikme' yapılmıştır. Çeşitli yabancı eserlerin, özellikle de felsefe ve pozitif ilimlere ait eserlerin tercüme edildiği bu kütüphane, önemli ilim adamları yaşadığı ve eserlerinin kaleme alındığı yerdir.

Abbasi halifelerinden Me'mun, Mu'tasım ve Vasık dönemlerinde devlet gücünü arkasına alan Mutezile kendi görüşlerini zorla kabul ettirme yoluna giderken, Halife Mütevekkil'in Mutezili fikirleri reddedip geniş halk kitlelerinin benimsediği fikirleri desteklemesiyle birlikte Sünni düşüncenin kendi fikirlerini sistemleşmesiyle yeni bir dönem başlamış oluyordu.¹⁹

Babasının Ashabu'l-Hadis geleneğinden biri olduğu nakledilen ancak ömrünün yarısını Mutezili gelenek içerisinde geçiren, sonrasında ise Sünni düşünceyi akli delillerle savunup Ehl-i Sünnet kelamının doğuşuna önderlik eden Ebu'l Hasan el-Eş'ari işte böyle bir ortamda ömrünü geçirmiştir.²⁰

Tek fark şudur ki, bilim insanları iki farklı metot benimsemişlerdir. Birinci grup tamamen akli esas alanlar, ikinci grup ise nakli esas alanlardır. Devletin desteğiyle her ne kadar bir dönem Mutezile güçlü olsa da sonrasında gerçekleşen siyasi olaylarla birlikte onların destekçileri azalmıştır. Ancak üç kardeş meselesi yüzünden de Selef

¹⁷ Yüksel, Emrullah, 'Eş'ariler ile Maturidiler Arasındaki Görüş Ayrılıkları', AÜİFD IV, 1980, s. 91-92.

¹⁸ Yüksel, 'Eş'ariler ile Maturidiler Arasındaki Görüş Ayrılıkları', s. 92.

¹⁹ Yürük, İsmail, ve dğrl, *Kelam I*, Ankara 2015, Gece, s. 153.

²⁰ Şık, 'Eş'ari'nin Mutezile'den Ayrılmasının Nedenleri Üzerine Bir Deneme', s.283-285.

akidesine kayan Eş'ari'nin gücü de yadsınacak gibi değildir. Mutezileden ayrılışı farklı sebeplere bağlanmakla birlikte, değişmeyen tek şeyin insanların benimsedikleri görüşün sahibini yüceltme eğilimi içinde olmalarıdır. Soyunun Ebu Musa el-Eş'ari'ye nispet edilmesi ise bunun en önemli kanıtıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EŞ'ARILIĞIN SİSTEMLEŞMESİ

1.1. Eş'ariliğin Oluşmasının Arka Planı

1.1.1. Mu'tezile'den Ayrılması

İslam dünyasında rasyonalizm, Müslümanların Yunan düşüncesiyle karşılaşması sonucunda başlamıştır. Bu bağlamda, hocası Hasan el-Basri'nin ders halkasını terk edip, kendilerini 'ehlü'l-adl ve't-tevhid' diye adlandıran Vasıl b. Ata'nın başını çektiği Mutezililer ilk akılcılardır.²¹ Ancak fitratın gerçeklerini tam olarak dikkate almayan Mutezileye karşı, Eş'ari'nin endişeleri zaman içerisinde, onun Mutezileden ayrılmasına sebep olmuştur. Eş'ari'nin bu tepkisinin sebebi, akılcılığa karşı tamamen teolojiyi savunmasıdır.²²

1.1.2. Mu'tezile'den Sonraki Dönemi

Eş'ari'nin, hocası Cübbai'ye vekalet etmesinden ötürü Mutezili olarak kalması neticesinde, kendisinin hocasından sonra Mutezilenin başına geçeceği rivayet edilmiştir.²³ Bu da bize Eş'ari'nin Mutezileye karşı durduğu ve ayrılığında sonra bir daha onlarla bir araya gelmediğini gösteriyor. Ancak buradan Eş'ari'nin yalnız kaldığı da anlaşılmalıdır.

İmam Eş'ari'nin Mutezile'den ayrıldıktan sonraki ilk döneminde Ahmed b. Hanbel'in yolunu takip etmesinden dolayı Eş'ari tevile fazla gitmemiş, çelişkiye düşmemek ve kendi içinde bütünlüğü sağlamak adına nasları yorumlamıştır.²⁴ Kimi zaman vahyin anlaşılmasız olduğu bazı hususlarda Hanbelilerin 'nasıl olduğu anlaşılmasız' ifadesi olan 'bila keyf' kavramını kullanmış olan Eş'ari²⁵ her ne kadar Mu'tezileden ayrıldıktan sonra Hanbeliler içinde de olduğuna dair görüşler olup her hangi bir Hanbeli okuluna bağlanmamış olsa da Eş'ari'nin Hanbeli görüşlerden

²¹ Kayser, *Şehzad, İkbal ve Schuon'a Göre Eş'arilik*, Çev. Salih Sabri Yavuz, AÜİFD XIV, Ankara 2004, sayı 11, ss317-326, s.317.

²² Kayser, *İkbal ve Schuon'a Göre Eş'arilik*, Çev. Salih Sabri Yavuz, AÜİFD XIV, Ankara 2004, Sayı 11, s.318.

²³ Watt, W. M., *İslam Kelam ekollerinin Başlangıcı*, Çev. M. Emin Eren, AÜİFD XIV, Ankara 2004, Sayı 11, ss.309-315, s. 311.

²⁴ Güneş, Kamil, *Mu'tezileden ayrıldıktan Sonraki el-İbane'li Döneminde Eş'ari'nin Nasları Yorumlama Biçimine Dair Bir Değerlendirme*, SÜİFD, Konya 1997, ss. 497-512, s. 500.

²⁵ Hourani, *Eş'ari*, s. 360.

etkilendiği bir gerçektir yani bazı hususlarda onlar gibi düşünmüş ama onlardan biri olmamıştır. Hanbelilerin kelimine karşı bir tavır sergilediklerini görüyoruz. Halbuki Eş'ari bir kelamcıdır. Ayrıca, İbn Küllab'ın takipçisi olan grupla da Eş'ari'nin bir ilişkisi vardır. Zira sünni kelam, İbn Küllab'ın bir grup takipçisiyle başlamıştır ki bunlardan en seçkininin el-Kalanisi olduğu belirtilir. Dolayısıyla Eş'ari'nin bazı yönlerden el-Kalanisi'ye bağlı olduğu söylenir. Ancak el-Bağdadi'nin el-Kalanisi için bir yerde “el-Kalanisi ve onu izleyen arkadaşlarımız” ifadesini kullanmış olması, onun Eş'ariyenin bir alt fırkasının önderi olduğunu gösterir. Bu konuda kesin deliller olmamakla beraber Kalanisi'nin Eş'ari ile aynı dönemde ders verdiği hususunda da görüşler mevcuttur.²⁶

İmam Eş'ari, kendi düşüncelerini izah ederken, farklı görüşlere de değinmiş, bu görüşleri Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in görüşlerinden ne kadar etkilendiğini²⁷ ortaya katmaya çalışmıştır ki bu durum, kendisini onlardan etiklendiği görüşlerinin oluşmasına sebep olmuştur. Bu yüzden Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra, farklı görüşlere meylettği ve bunların devamı olduğu yönünde düşünceler dahi ortaya çıkmıştır.

1.2. Eş'ari'nin Kendi Sistemini Oluşturması

Dini meselelerin nakle dayanması akıl ve inanç arasında bir ilişkinin olmadığını gösterse de bu meselelerin nakle dayanması bunların bizim bulunduğumuz dünyanın dışında olduğu anlamına gelmez. Yani bütün meseleler akıl sahibi olan bizlerle alakalıdır.²⁸ Dolayısıyla her konuda akıl da devreye girer. Mutezile tarafından ilk defa kullanılan kelam metodunda, nakil esas olmakla birlikte akla daha fazla önem verilmiştir.²⁹

Eş'ari itikadi konuları nakli ve akli deliller ile ispatlar. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki; Eş'ari ilk başlarda Mutezile'nin görüşlerini benimsemişken, genel itibariyle bilinen üç kardeş meselesi üzerine Mutezili görüşü bırakıp selef akidesini benimsemiş sonrasında ise ikisi arasında bir yol izlemiştir. Anlaşılacağı üzere Eş'ari İslam inançları konusunda nakli esas almakla birlikte akli aktif ve etkili olarak kullanmıştır.³⁰ Devrin

²⁶ Watt, *İslam Kelam ekollerinin Başlangıcı*, Çev. M. Emin Eren, AÜİFD XIV, Ankara 2004, Sayı 11, s. 314-315.

²⁷ Dalkılıç, Mehmet, *Eş'ari'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları*, İÜİF DERGİSİ, İstanbul 2004, Sayı 9, ss. 87-119, s. 91.

²⁸ Karadeniz, Osman, *İnanç Esaslarını Temellendirme Sorunları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013, s. 111.

²⁹ Aydın, *Ebu'l-hasen el-Eş'ari'de Nazar ve İstidlal*, s. 77.

³⁰ Şık, İsmail, *Eş'ari'nin Kelam Metodu*, Dini Araştırmalar VIII, s.220, ss. 219-244, Adana 2003.

din âlimlerinden de etkilenen Eş'ari'nin bunlar içerisinde en fazla İbn Küllab'dan etkilendiği kabul edilir. İbü'n-Nedim bu yakınlıktan dolayı bu iki kelamcıyı aynı bölümde değerlendirmiştir.³¹

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Eş'ari kelam metodunu takip ettiği İbn Küllab'a göre Mutezile'ye daha yakındır. Bu da Mutezile'nin tepki alan görüşlerini törpüleyip, Selef ile aralarındaki ifrat ve tefrite ulaşan görüş ayrılıklarını dengelemesi olarak kabul edilebilir.³²

Kur'an ve Sünnet'i asli kaynak kabul eden Eş'ari, bunlarla birlikte; sahabe ve tabiinin görüşlerine, imamımız dediği Ahmed b. Hanbel ve Ashabu'l-Hadis'in diğer imamlarının yorumlarına da yer vermiştir.³³

Yine hakkında kesin bir delil bulunmayan Kur'an ayetlerinin zahiri anlamını geçerli görmeyip, batını yönüne doğru yorum yapmamıştır. Hatta bunun yapılmasını da eleştirmiştir.³⁴

Hakkında nas bulunmayan meselelerde ise, Kur'an ve Sünnette hakkında nas bulunan diğer meselelerle karşılaştırıp kıyas yoluna gitmiştir ki bu durumu diğer İslam âlimleri de uygulamıştır.³⁵

el-Lüma'ya baktığımızda, Eş'ari'nin Kur'an ayetlerinden delil getirdiğini görürüz. Her ne kadar Mutezili gelenekten ayrılmış olsa da, bu onun hiçbir zaman akli kullanmayacağı anlamına gelmemelidir. Ayrıca önceden de değindiğimiz gibi kıyasa da başvurmaktadır ki bu da akli muhakeme gücünün iyi olduğunun ve bunu kullandığının göstergesidir.

İbn Teymiye, Eş'ari'yi yaptığı istidlallerin Mutezile'den farksız olduğunu ileri sürerek eleştirmiştir.³⁶ Bu eleştiri tarihsel süreç ve din üzerinde düşünmenin gerekliliği dikkate alındığında doğru olmasa gerektir. Zira belli bir gelenek içerisinde yetişen birinin, o gelenekten tamamen kopması düşünülemez. Ortak noktaların olması mümkündür ve bu eleştirilmesi gereken bir husus olmamalıdır. Eş'ari, Ehl-i Sünnet kelamının en önemli yapı taşlarından biridir. Bu da kendine has fikirleriyle ve onları temellendirmesiyle gerçekleşmiştir.

³¹ Yazıcıoğlu, 'Eş'ari'nin Hayatı', s. 458.

³² Hüseyin, 'Ebu'l-Hasen el-Eş'ari'de Nazar ve İstidlal', s. 78-81.

³³ Şık, 'Eş'ari'nin Kelam Metodu', AÜİFD VIII, Ankara 2003, s. 225.

³⁴ Şık, 'Eş'ari'nin Kelam Metodu', AÜİFD VIII, Ankara 2003, s. 239.

³⁵ Koçyiğit, Talat, 'Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ve Bir Risalesi', AÜİFD, VIII, Ankara 1960, s.172.

³⁶ Aydın, 'Ebu'l-Hasen el-Eş'ari'de Nazar ve İstidlal', s. 84.

1.3. Eş'ari'nin Bilimsel Çalışmalarındaki Gelişim Süreci

Kırk yaşına kadar bir Mu'tezili olan Eş'ari, gördüğü rüyalara da binaen, Mu'tezili görüşten tamamen ayrılıp, Hanbeliler arasında yer aldığı düşünülse de daha sonra onlardan bağımsız olarak kendi sistemini kurmuştur.

İmam Eş'ari'nin ömrünün yarısından çoğunu geçirdiği gelenekten ayrılması, aslında bu görüşün kendisini daha fazla tatmin etmediğini ve bu yüzden farklı yollara kaydığını göstermektedir. Öyle ki, doğup büyüdüğü, ilmi bakımdan daha verimli ve emniyetli bir şehir olan Basra'yı terk etmiş, yaşadığı dönemde dış tehditler ve ayaklanmalar yüzünden sıkıntılı bir döneme giren Bağdat'a göç etmiştir.³⁷ Bununla birlikte düşünce sistemi içlerindeki istidlal yöntemi de farklılık arz etmeye başlamıştır. Akıllı her daim önceleyen Mu'tezileye karşılık Eş'ari, nakle öncelik vermiş, akıllı nakil çerçevesinde ele almıştır.

1.3.1. Eş'ari'nin Sisteminde Akıl

1.3.1.1. Bilgi Kaynağı Olarak Akıl

Kelam ilminde bilgi edinme yollarından biri de akıldır. Akılla elde edilen bilgi zorunlu ve istidlali olmak üzere iki kısma ayrılır. Bunlardan ilki; Delile başvurmadan ilk anda meydana gelen bilgi anlamına gelen zorunlu bilgidir ki buna bedihiyyat da denilir. Mesela 'Bütün parçadan büyüktür.' gibi.³⁸ İkincisi ise; Zorunlu bilginin tersi olan istidlal, düşünme ve araştırma sonucu veya delile başvurmak suretiyle elde edilen bilgidir. Kulun gayret ve iradesine dayanan bu bilgiye kesbi/iktisabi bilgide denilir.³⁹

Dini yükümlülükler için şart olan akıl, kelamcılar tarafından da devamlı olarak kullanılmıştır ancak asla naklin önüne geçirememiştir. Çünkü din insanı akıllı olduğu için sorumlu tutarken, akıl, haram ve helalleri bilme gibi hususlarda eksiktir. Yani iyiyi ve kötüyü, doğruyu ve yanlışını kavrar ve ayırt edebilmesine rağmen tek başına hüküm koyamaz.

Anlaşılabacağı üzere, insana verilen akıl, kullanılmayı gerektirmektedir. Çeşitli ayetlerde aklın kullanılması gerektiği belirtilmekle birlikte, aklın belli bir yeterliliğe sahip ancak önceden de belirttiğimiz gibi, dini hükümlerde eksik olduğunu göstermektedir. Özellikle inanç açısından baktığımızda, imanın yeri kalptir, kalbe

³⁷ Yazıcıoğlu, M. Sait, *İslam Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, Akçağ Basım yayım Pazarlama A.Ş., Ankara 2001, s. 72-73.

³⁸ Kılavuz, 'Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş', s. 476.

³⁹ Kılavuz, 'Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş', s. 465.

işleyecek olan ise ilahi kelimedir. Akıl ise ilahi kelamı anlamak için vasıtaadır. Çünkü akıl Allah'ı bulmada tek başına yeterli değildir. Ancak tek başına da delil olarak kullanılabilir.⁴⁰ Burada unutulmaması gerekli olan aklın da bütün ilimler gibi yaratıldığı gerçeğidir.⁴¹

1.3.1.2. Delil Olma Açısından Akıl

Bizi bilgiye götüren şey diye tanımlayabileceğimiz delil için istidlalin dayandığı esaslar da diyebiliriz. Her ne kadar delilleri kelam kitapları akli-nakli, kat'i-zanni, burhan-hatabe gibi kısımlara ayırmış olsa da biz burada akli delil üzerinde duracağız.

Akli delil bütün öncülleri akla dayanan delildir. Mesela;

‘Âlem değişkendir,
Her değişken hadistir,

O halde âlem, hadistir.’ gibi. Kelam ilminde önermeler ya kat'i deliller getirilerek ifade edilir ya da zan olarak kalmaktadır.⁴² Akli delil kesin olursa burhan, zanni olursa hatabe adını alır. Cedel ve münakaşalara karşı dayanıklı bir delil olan burhanın öncülleri kesindir. Burhanın zıddı ise öncülleri kesin olmayan hatabedir. Akli deliller tek başına delildir. Amacı ise, nakle destek sağlamaktır.⁴³

Allah'ın varlığına karşı gelen sorulara Eş'ari'nin verdiği önermeler akli delili kullandığını göstermektedir. Buna, pamuğun bir işçi tarafından toplanıp usta aracılığıyla da dokunup kumaş haline geldiğini, işçi ve usta olmadan pamuğun toplanıp hazır kumaş haline gelemeyeceğini, bunun aksini düşünenin ise cehalet denizine daldığını örnek olarak verir.⁴⁴

Nazar ve istidlal hususunda verilen bir başka örnek ise Hz. İbrahim'in ay ve yıldızların batması hususunda bunların İlah olamayacağı sonucuna varması gösterilmiştir.⁴⁵

⁴⁰ Dağ, Mehmet, 'Eş'ari Kelamında Bilgi Problemi', AÜİF, İSAM İlimleri Enstitü Dergisi, AÜ Basımevi, C. IV, Ankara 1980, ss 97-114, s. 107

⁴¹ Dağ, , 'Eş'ari Kelamında Bilgi Problemi', s. 107.

⁴² Şık, İsmail, 'Eş'ari'nin Mutezileden Ayrılması Üzerine Bir Deneme', s.231.

⁴³ Aydın, Ebu'l-Hasen el-Eş'ar'de Nazar ve İstidlal, s. 405-407.

⁴⁴ El-Eş'ari, Eş'ari Kelamı, s. 42.

⁴⁵ El-Eş'ari, Eş'ari Kelamı, s. 46.

1.3.2. Eş'ari'nin Kullandığı İstidlal Yöntemleri

Eş'ari'nin görüşlerini akli ve nakli çıkarımlarda bulunarak ortaya koyduğunu belirtmiştik ancak bu akli çıkarımlardan bir kısmını burada açacak olursak Eş'ari'nin görüşlerini açıklamak için kullandığı çeşitli istidlal yollarını şöyle sıralayabiliriz:

1.3.2.1. Görünenden Hareketle Görünmeyen Hakkında Kıyasta Bulunmak

Örneklere baktığımızda Eş'ari'nin bu çeşit delillendirmeyi sıfatların ispatı için kullandığını görüyoruz. Şayet hikmetli fiiller kendisinden meydana geldikleri kimsenin âlim olduğuna delalet ediyorsa, o halde Allah'ın fiillerinde bulunan hikmetten dolayı da 'Allah âlimdir' denilir.⁴⁶

1.3.2.2. Bitişik Şarh Kıyas ile Akli Çıkarımda Bulunmak

Bu çeşit kıyasta iki öncülde bahsedilir. Eş'ari bu kıyas çeşidini Allah'ın birliği hususunda kullanmıştır. Ancak hareket noktası yine nakil olmuştur: *'Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı ikisinde de düzen bozulurdu.'*⁴⁷ Bu ayette hareketle Eş'ari iki ilahın olmayacağını aksi takdirde düzenden bahsetmenin imkansızlığını dolayısıyla bu düzen içerisinde tek bir yaratıcının var olduğunu söylemektedir. Çünkü bunun başka bir açıklaması yoktur.

1.3.2.3. Sebr ve Taksim

Bu çeşit kıyasta ortaya konan ihtimaller incelenip elenmeye tabi tutulur. Sona kalan ise doğru olarak kabul edilir.⁴⁸ Kimi eserlerde bu kıyas çeşidini Eş'ari'nin kullandığı istidlal yollarında 'Dil' olarak da görmek mümkündür.⁴⁹

1.3.2.4. Karşı Tarafın Fikrinin Muhal Olduğunu İspatlamak

Eş'ari'nin sıkça kullandığı akli çıkarımdır. Zira o kendisine sorulan soruları akli çıkarımlar doğrultusunda cevaplamakta, muhaliflerine açık kapı bırakmamaktadır. Bunu yapılan itirazlara verdiği cevaplarında da görmek mümkündür. Eşyanın yaratıcısının tek olması üzerine verdiği delil burada da zikredilebilir.

⁴⁶ El-Eş'ari, *Eş'ari Kelamı*, s. 49.

⁴⁷ El-Enbiya, 21/22.

⁴⁸ Şık, İsmail, *'Eş'ari'nin Mutezileden Ayrılması Üzerine Bir Deneme'*, s.236.

⁴⁹ Bkz. Aydın, *Ebu'l-Hasen el-Eş'ar'de Nazar ve İstidlal*, s. 446.

1.3.3. Akıl-Nakil İlişkisi

Akıl- nakil tartışması tüm ilimlerde olduğu gibi kelim ilminde de sürekli olarak tartışılmalı bir konu olmuştur. ‘Nakil olmadan her şey akılla bilinebilir mi yoksa bilinemez mi?’ soruları insan aklını sürekli meşgul etmiş ve bu hususta çeşitli yollar deneyenler olmuştur. Zira namaz, oruç gibi ibadetler nass olmadan akılla bilinmeyeceği gibi, Allah’ın görülüp-görülemeyeceği meselesi de nakil olmadan bilinemez.

1.4. Gelişim Sürecindeki Etkilenmeleri

Selefi zümre içinde bulunan İbn Küllab, halku’l-Kur’an ve kelim sıfatına ilişkin görüşlerinden dolayı Ahmed b. Hanbel’in tehditlerine maruz kalırken; ilahi kelamın zattan ayrı olmadığını savunduğundan dolayı Hristiyanlarla aynı inancı paylaşmakla itham edildi. Bununla birlikte halku’l-Kur’an tartışmalarının yapıldığı dönemde yaşadığı anlaşılan İbn Küllab, Mutezili alimlere karşı Kur’an’ın kadim olduğunu söyleyen ilk kişidir.⁵⁰ Bu görüşler doğrultusunda Eş’ari’nin Mutezileden ayrıldıktan sonra İbn Küllab’ı takip etmiş olması hatta ondan etkilenmiş olması kabul edilebilir. Zira ikisi arasında bu konuyla ilgili görüş birliği söz konusudur. İbn Küllab Mutezili alimlere karşı olmakla birlikte Mu’tezile tevil yöntemi karşısında sessiz kalan Selefin akaidini kelami delillerle savunmuştur.⁵¹ Bu da bize ikisinin aynı anlayışı benimsediğini ve o yollardan benzer şekilde yürüdüklerini göstermektedir. Nitekim sünni gelenek içinde kelim metodunu ilk kullananların İbn Küllab, Ebu’l-Abbas el-Kalanisi ve Haris el-Muhasibi⁵² olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla İmam Eş’ari’nin Hanbelilerin görüşünden ziyade Küllabilik içinde daha fazla anılmasının sebebinin bu olduğu da söylenebilir.

Gazali’nin yaşadığı h. V.(m. XI.) asır kelim tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu asırda kelim ilmi önce muhtevasında sonra ise metodunda tedricen gelişme yoluna girmiştir. Bunun sebebi ise İmamı’l-Harameyn el-Cüveyni’nin diğer bir Eş’ari kelamcı olan Bakillani’nin karşı olduğu mantığı kelim alanında kullanmaya zemin hazırlamış olmasıdır.⁵³ Aynı zamanda Allah’ın sıfatları meselesinde çözüm maksadıyla Mu’tezile kelamcısı Ebu Haşim el-Cübbai tarafından ortaya atılan ‘ahval’ teorisi; Cüveyni,

⁵⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, ‘İbn Küllab’, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XX, İstanbul 1999, ss. 156-157.

⁵¹ Yavuz, İbn Küllab’, TDV İslam Ansiklopedisi, s. 156-157.

⁵² Macit, Nedim, ‘Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu’, Erzurum 1195, s. 67.

⁵³ Mustafa Çağrırcı, ‘Gazali’, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XIII, İstanbul 1996, ss. 530-534, s. 505.

Bakıllani gibi Eş'ari kelamcıları tarafından da benimsenmiştir. Her ne kadar Cüveyni, ahvalin malum ve meçhulde olmadığı hususunda Ebu Haşim'den ayrılrsa da, ahvale varlık-yokluk gibi ontolojik nitelikler yüklenemeyeceği konusunda Mu'tezili kelamcıyı takip etmektedir.⁵⁴

1.5. Eş'ariliğin Yayılması

Gidilen, takip edilen yol anlamına gelen 'mezheb' hala yaşıyorsa, bu o mezhebin sayıca oldukça fazla takipçilerinin olduğunu gösterir. Yaşayan itikadi mezheplerden biri olan Eş'arilik, her ne kadar İmam Eş'ariyi takip edenlerden oluşsa da, bazı kaynaklar bize, belirli konularda zaman içerisinde değişikliklerin meydana geldiğini göstermektedir. Günümüze kadar Eş'ariliği benimseyen alimlere baktığımızda, Eş'ariliğin İmam Eş'ari tarafından değil, Bir Eş'ari kelamcısı olan İbn Füreke tarafından sistemleştirildiğini görürüz.⁵⁵ Her ne kadar sistemleştirme hususunda bir değişiklik olduğu düşünülmesede, Eş'ariliğin zaman içerisinde farklı düşünceleri de kendi sistemi içine dahil edip erittiği görülmektedir.

Başlangıçta ünlü öğrenciler tarafından izlenmeyen Eş'ari'nin doktrinini h. V (m. XI) asırda Bakıllani ve Abdulkadir el-Bağdadi gibi seçkin takipçiler geliştirmiştir.⁵⁶ İki dönem içerisinde incelediğimiz kelam ilminin, in'ikas-ı edille prensibinin reddedildiği Müteahhirun döneminde dinlere yapılan itirazların geri plana atılarak daha çok filozofların itirazları ve delilleri önemslenmiş ve bunlara yönelik izah ve savunmalar geliştirmekle beraber aynı zamanda bu dönemin başlamasına zemin hazırlayan Cüveyni ve öğrencisi Gazali'yle birlikte kelam kitapları; ilahiyyat, nübüvvet ve sem'iyat diye bir tasnife tutulmuşken, Adudiddin el-İci'nin *el-Mevakıf* adlı eseriyle birlikte nübüvvetin sem'iyat içerisine dahil edildiğini görüyoruz.⁵⁷

Dönemindeki bilgi birikimi ve kültürel yapıyla birlikte Eş'ariliği bugüne taşıyıp İmam Eş'ariden de yer yer farklı düşüncelere sahip olan ünlü Eş'ari kelamcılarımız; Bakıllani, Cüveyni, İbn Füreke, Gazali, Şehristani, Fahreddin er-Razi, Amidi, Kadı Beyzavi, İci, Teftazani, Cürcani ve Devvani'dir.

⁵⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, 'Ahval', TDV İslam Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1989, ss. 190-192, s. 190-191.

⁵⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, 'İbn Füreke', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XVIIIIV, İstanbul 1995, ss. 495-498, s. 495.

⁵⁶ Hourani, 'Eş'ari', s. 364.

⁵⁷ Şık ve diğerleri, *Kelam I*, s. 58.

1.5.1. Bakıllani

Ailesinin bakla ticaretiyle uğraşması sebebiyle 'İbnü'l-Bakıllani' künyesiyle anılmasına rağmen daha sonra Bakıllani diye şöhret kazanan ünlü Eş'ari kelamcısı ve Maliki fakih Bakıllani'nin 330 (941-42) yılı civarında doğduğu söylenmekte ise de ancak doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 330 yılı civarında doğduğu düşünülse de doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basri el- Bakıllanî, Eş'ari'nin öğrencilerinden olan İbn Mücahid et-Tai ve Ebu'l-Hasan el-Bahilî'den kelam dersleri almıştır.⁵⁸ İkinci Eş'arî olarak da bilinen Bakıllani, Eş'ariliğin sistemli bir mezhep haline gelip yayılmasında önemli hizmetler yapmış, onun görüşlerini genel anlamda benimseyip temellendirmekle birlikte bazı konularda ondan farklı düşündüğü de olmuştur.⁵⁹

Bakıllani'yi farklı kılan bir diğer durum ise Dinler Tarihi alanında yaptığı çalışmalar olmuştur. Zira o, Ehl-i Kitab'a karşı reddiyeler yazmış, Hristiyan rahiplerle münazaralarda bulunmuştur.⁶⁰

Bakıllani kelam ilmini kelam yapan kişi olarak ta kabul edilmiş, itikadi konuları akıl yoluyla izah etmiş ve akılcı kelam sistemini kurmuş ilk kişidir.⁶¹ Kelam tarihi içerisinde ikinci Eş'ari olarak anılması, onun Eş'ari kelamında yaptığı çalışmalar yanında ayrıca belli bir kitleye ve üne kavuştuğunun da delilidir. Ayrıca o Eş'ari'yi taklitten uzak olmakla birlikte in'ikas-ı edille prensibini kullanarak mensubu olduğu Müttekaddimun dönem özelliğine de yön vermiş bir alimdir.

1.5.2. İbn Füreke

Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'nin görüşlerini sistemleştiren, başta Nişabur ve İsfahan'da olmak üzere doğudaki merkezlerde yayılmasına katkı sağlayan⁶² Eş'ari alimi Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Füreke el-İsfahani en-Nisaburi'nin 330 yılı civarında İsfahan'da doğduğu tahmin edilmektedir. Şafii fikhını okumuş ancak itikadi noktalardaki tatminkar olmayan cevaplar sebebiyle kelam ilmine yönelmiştir.

Eş'ari'nin öğrencilerinden Ebü'l-Hasen el-Bahili ve İbn Mücahid et-Tai'den de ders almış, Bakıllani ve Ebu İshak el-İsferayini ile müzakerelerde bulunmuştur. Aynı

⁵⁸ Gölcük, Şerafeddin, 'Bakıllani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991,C. IV, s.531-534, s. 531.

⁵⁹ Gölcük, 'Bakıllani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.532.

⁶⁰ Gölcük, 'Bakıllani', s. 531.

⁶¹ İzmirli İsmail Hakkı, 'Yeni İlmi Kelam', İstanbul 1339-1341, Umran, s. 50.

⁶² Şık ve diğerleri, *Kelam I*, s. 158.

zamanda Bakillani ile ders arkadaşı olan İbn Füreke⁶³ çok yönlü alimlerden biri olmakla beraber, tefsir ve tasavvufa nazaran özellikle kelama dair görüşleri ile dikkat çekmiştir.⁶⁴ Ancak kelami görüşleri dikkat çekiyor olsa da bazı kaynaklar İbn Füreke'in zühd ve takva derecesine ulaşmış bir sufi olduğu noktasında birleşir.⁶⁵ Aslında birbirinden farklı alanlar gibi görülen bu iki ilmin temelinde inanç vardır. Dolayısıyla İbn Füreke'in bir sufi olsa da kelim alanında önemli başarılar elde edip Eş'ari çizgiyi devam ettirmesi bunun bir göstergesidir. Çünkü disiplinlerin farklı olması kişiyi inanmaktan ve inancını delillendirmekten uzaklaştırmaz. Bu doğrultuda haberi sıfatların tevili de ilk kez İbn Füreke yapmıştır.⁶⁶

Eş'ari'nin öğrencilerinden Ebü'l-Hasan el-Bahili'nin öğrencisi olmasına karşılık boynuzun kulağı geçmesi gibi, İbn Füreke de hocasını geçmiş ve Eş'ari'nin görüşlerini sistemleştirmiştir.⁶⁷ Ancak kelim tarihinde her ne kadar Eş'ariliği sistemleştirenin İbn Füreke olduğu belirtilse de, İkinci Eş'ari olarak Bakillani'nin anılması, İbn Füreke'in Bakillani kadar şöhret kazanmadığının bir göstergesidir.

1.5.3. Cüveyni

Mekke ve Medine'de gösterdiği ilmi başarılarından dolayı 'İmamü'l-Harameyn' lakabıyla anılan Ebu'l-Meali Rüküddin Abdümelik b. Abdillâh b. Yusuf el-Cüveyni et-Tai en-Nisaburi 419 tarihinde Nişabur civarındaki Ezazvar köyünde doğmuştur. İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Meali el-Cüveyni Eş'ari kelimcisi ve Şafii Fakihidir.⁶⁸ İtikat noktasında Eş'ari çizginin takipçileri arasında olsa da; ilahi sıfatların yorumu, alemin hadis oluşunun ispatı ve Allah-alem ilişkisi gibi konularda onlardan ayrılmıştır.⁶⁹ İlk eğitimini babasından alan Cüveyni daha sonra pek çok alanda ilim tahsiline devam etmiştir.⁷⁰ İlme olan muhabbetinden ötürü vaktinin çoğunu okuma, okutma ve yazmaya ayıran Cüveyni kelim ve usul-i fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilir. Ayrıca Şafii mezhebine ait fıkıh ve usul kitaplarında kendisinden 'imam' diye bahsedilir. Özellikle ilahi sıfatların yorumu, alemin hadis oluşunun ispatı ve Allah-Alem ilişkisi gibi konularda Eş'ari çizgi dışına çıkmış olsa da genel itibarıyla itikadi konularda Eş'ari'yi

⁶³ Yavuz, 'İbn Füreke', s. 497.

⁶⁴ Yavuz, 'İbn Füreke', s. 495.

⁶⁵ Yavuz, 'İbn Füreke', s. 496.

⁶⁶ Abdulazim ed-Dib, 'Cüveyni', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1993, s.s. 141-144, s. 143.

⁶⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, 'İbn Füreke', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIIVV, İstanbul 1999, s.s. 495-498, s. 495.

⁶⁸ Abdulazim ed-Dib, 'Cüveyni', s. 141.

⁶⁹ Abdulazim ed-Dib, 'Cüveyni', s. 142.

⁷⁰ Ed-Dib, 'Cüveyni', s. 141.

takip etmiştir. Bu da bize, ilmi şahsiyetinde kelamcılığın ağır bastığını göstermektedir.⁷¹ Zira itikadi alanlardaki farklılaşması onun kelam alanında daha derin bir araştırma içinde olduğunu gösterir. Bakıllani'ye ait on iki bin varaklık eseri neredeyse ezberleyen Cüveyni, kendisi gibi Eş'ari kelamcısı olan Bakıllani'nin in'ikas-ı edille prensibini de reddetmiş kelam ilminin kapılarını bir nebze de olsa felsefeye açmış, 'ahval' nazariyesine meyletmış, tabiat kanunlarında determinizmin bulunmadığını belirtmiş ve bu alanda Gazali ile birlikte müteahhirun döneminin başlamasına zemin hazırlamıştır. İnkas-ı edille prensibini reddedip, Müteahhirun dönemin başlamasına zemin hazırlaması ayrıca bu prensibin kullanılmamasının ya da yokluğunun, Müteahhirun döneminin bir özelliği olduğunun da göstergesidir.

1.5.4. Gazali

Eş'ari kelamcısı, Şafii fakihi, mutasavvıf ve filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan Hüccetü'l-İslam Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazali et-Tusi, 450 yılında İran'ın Horasan bölgesindeki Tus'ta dünyaya gelmiştir. Hüccetü'l-İslam ve Zeynüddin gibi lakaplarla da anılmıştır. Fars asıllı olduğu sanılan Gazali'nin ailesi hakkından ise pek fazla bilgi yoktur.⁷²

Kelam ilminin farz-ı kifaye olduğunu kabul etmekle birlikte, umuma açık olmamasını tavsiye eder. Çünkü kelam ilmi gıda değil, ilaçtır ve ilaç her zaman herkese iyi gelmeyip daha da kötü sonuçlar doğurabilir.⁷³

Kelam ilminde mantık ilmini kullanılmasına kapı aralayan Gazali'nin başlattığı bu süreç Şehristani'den sonra Fahreddin er-Razi ile zirveye ulaşmış, Seyfeddin el-Amidi ve Beyzavi ile devam etmiştir.⁷⁴ Gazali'nin birbirinden farklı alanlara ait eserleri bize onun kim olduğu hususunda farklı görüşler vermekle beraber, kimliğinin ne yönde seyrettiğini anlamamıza da yardımcı olmaktadır. Zira Gazali her insan için eser yazmış olan bir alimdir. Ve bu eserleri içerisinde 'benim görüşlerim budur' dediği yüksek ulema için yazdığı eserleri de mevcuttur⁷⁵

⁷¹ Ed-Dib, 'Cüveyni', s. 142.

⁷² Çağırıcı, Mustafa, 'Gazzali', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIII., İstanbul 1996, ss. 489-505, s. 489.

⁷³ Özervarlı, M. Sait, 'Gazali', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIII., İstanbul 1996, ss. 505-511, s. 506.

⁷⁴ Özervarlı, 'Gazali', s. 511.

⁷⁵ Deniz, Gürbüz, 'Vefatının 900. Yılı Anısına büyük Mütefekkir Gazali-Gazali'yi Anlamanın Usulü', DİB Yayınları, Ankara 2013, s. 20-21-22.

Kelamcılarının, dinin ne olduğuyyla değil de, ne olmadığıyla alakalı görüşleri ve yöntemleri Gazali'yi tatmin etmemektedir.⁷⁶ Bununla birlikte el-Mustasfa'dan önceki eserlerinde kelamın tanımından ziyade, kelam ilminin nasıl olduğu hususunda farklı bir beyanda bulunması Gazali'nin ilmi yönünün de iki evreden oluştuğunu göstermektedir. Zira cüz'i ilimlerle uğraşan Gazali, sonrasında bu ilimlerle uğraşmanın da kişiyi mukallid kıldığını savunur.⁷⁷

Nassı önceleyen Gazali aynı zamanda insanın sorumluluğunu akla değil, dine dayandırmaktadır.⁷⁸ Gazali'de aklın öncelenmesi şaşılacak birşey değildir. Zira felsefeyle derinden alakadar olması, bunun bir şekilde düşünce dünyasına da sirayet etme zorunluluğunu barındırır. Ancak bununla birlikte filozoflar arasında gereken kıymeti görmeyen Gazali, zannımızca bunun daha fazlasını kelam alanında görmektedir.

İmam Gazali, ihtilaflar noktasında farklı düşüncelere binaen, hakikati belirli bir şahsa özgü kılan kimsenin küfre ve çelişkiye yakın olduğunu belirtir. Küfre yakın olarak kabul edilmesinin sebebi ise, o şahsı küçük günahlardan dahi uzak olan peygamberlik makamına çıkarmasıdır.⁷⁹

1.5.5. Şehristani

el-Milel ve'n-Nihal adlı eseriyle tanınan ve Ortaçağ İslam dünyasının en meşhur dinler ve mezhepler tarihçisi olan Ebu'l-Feth Tacüdidin Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristani, bugünkü Türkmenistan'ın Karakum sınırında yer alan Şehristan'da doğmuştur. Hayatının ilk dönemi hakkında fazla bilgi bulunmayan Şehristani, memleketinde çeşitli hocalardan Arap Dili ve Edebiyatı, Matematik ve Mantık gibi ilimleri öğrenmiştir. Aynı zamanda Nişabur'da çoğu Cüveyni'nin öğrencisi olan hocalardan ders almıştır.⁸⁰ Şehristani ile birlikte 'Memzuc Dönemi'ne girilmiş olsa da, felsefe ile kaynaşmış kelam dönemi tam olarak Şehristani ile başlamamıştır. Ancak

⁷⁶ Deniz, *Vefatının 900. Yılı Anısına büyük Mütefekkir Gazali-Gazali'yi Anlamanın Usulü*, s. 26-27.

⁷⁷ Deniz, *Vefatının 900. Yılı Anısına büyük Mütefekkir Gazali-Gazali'yi Anlamanın Usulü*, s. 29-29.

⁷⁸ Tekin, Mustafa, *Vefatının 900. Yılı Anısına büyük Mütefekkir Gazali-Gazali'de Aklın Nass Bağlamında Eleştirisi*, DİB Yayınları, Ankara 2013, s. 212.

⁷⁹ Harman, Vezir, *Eş'ari Kelamının Teşekkülünde Eş'ari kelamcılarının İmam Eş'ari'ye Muhalefet Ettiikleri Bazı Meseleler*, Derleyen: Recep Alpyağıl- Din Felsefesi Açısından Eş'ari Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi V, İz Yay., İstanbul 2019, s. 87.

⁸⁰ Harman, 'Şehristani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 467.

Şehristani felsefi delillere kendisinden önce gelen alimlere nazaran daha çok ağırlık vermiştir.⁸¹

1.5.6. Fahreddin er-Razi

Kelam ve felsefenin tam olarak kaynaşmasını sağlayan,⁸² kelam, felsefe, tefsir ve usul-i fıkıh alanındaki çalışmalarıyla bilinen Eş'ari alimi Ebu Abdillah (Ebu'l Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Razi et-Teberistani 543 tarihinde Büyük Selçuklu Devleti'nin başşehri olan Rey'de doğdu. Doğum tarihinin 543 değil de 544 olduğu hususunda farklı görüşler mevcuttur. Kelam ve fıkıh kaynaklarında 'İmam' unvanıyla anılır.⁸³

Bazı konularda Mu'tezili görüşleri benimsemiş olan Fahreddin er-Razi fıkhıta ise Eş'ari kelamcılarının çoğunda olduğu gibi Şafii mezhebine bağlıdır. Kelam ilmiyle uğraştığı gibi tefsir ilmiyle de meşgul olmuş ve bu alanda dirayet metodunu kullanmıştır. Ayrıca dönemin ilmi anlayışını Razi tefsirinde görmek mümkündür.⁸⁴ Bu da Razi'nin, dönemin ilmi anlayışlarını benimseyip bir sonuca doğru gittiğini göstermektedir. Ancak herşeyden farklı olarak, kelam alimleri içinde mantığı bir ilim dalı olarak ilk kabul edenin Fahreddin er-Razi olduğu da belirtilir.⁸⁵ Demek ki Razi her daim ilerleyip yenilikler ortaya katmayı şiar edinen çok yönlü alimlerden biridir. Eş'ari kelamcılarının bir kısmında tasavvufa ilgi ve yönelim bulunması durumu Razi'de de kendini göstermektedir. Ancak bu alana yönelmesinde, kendisine Gazali'nin etki ettiğini beelirtmiştir.⁸⁶ Bununla birlikte Eş'ari kelamcılarının birbirine etkisini Fahreddin er-Razi ile birlikte bir kez daha görüyoruz.

1.5.7. Amidi

Bir Eş'ari kelamcısı ve usul-i fıkıh alimi olan Ebu'l-Hasen Seydüddin Ali b. Muhammed b. Salim es-Sa'lebi 551'de Amid'de doğdu.⁸⁷ Diyarbakır'da doğan ve buraya nisbeten 'Amidi' ismiyle anılan Seyfüddin Amidi, Bağdat'da Hristiyan bilginlerden mantık dersleri almış, Şam'da İşrakî filozof Sühverdi ile tanışmıştır.⁸⁸

⁸¹ Şık ve dğrlr, s. 165.

⁸² Şık ve dğrlr, s. 165.

⁸³ Yavuz, 'Fahreddin er-Razi', s. 89.

⁸⁴ Yavuz, 'Fahreddin er-Razi', s. 90.

⁸⁵ Yavuz, 'Fahreddin er-Razi', s. 90.

⁸⁶ Yavuz, 'Fahreddin er-Razi', s. 90.

⁸⁷ Yüksel, 'Amidi', s. 57.

⁸⁸ İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan*, Beyrut 1417/1997, III, s. 337.

Kelam, usul-i fıkıh, felsefe ve mantık alanında yazmış olduğu eserleriyle meşhur olan Amidi'nin hilaf ve cedel ilminin de önemli bir yeri vardır. Özellikle hilaf ilminde kendine has bir usul ortaya koymuştur. Bununla birlikte Müteahhirun kelamcılarında olan Amidi, kendisinden önceki alimlerin fikirlerini eleştirmiştir.⁸⁹ Ancak kelami anlayışta Fahreddin er-Razi'den etkilenen Amidi'nin kelama dair eserleri; *Ebkarü'l-Efkar* ve *Gayetü'l-Meram fi İlmi'l-Kelam*'dır.⁹⁰

1.5.8. Kadı Beyzavi

Şiraz yakınlarındaki Beyza kasabasında dünyaya gelen; müfessir, Eş'ari kelamcısı ve Şafii fakihi olan Nasırüddin Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzavi, Şiraz kadılıkudatlığı yaptığı için 'Kadı' ve 'Kadılıkudat' diye de bilinir. Daha çok tefsir, kelam, fıkıh usul-i fıkıh sahasında meşhur olan Beyzavi, hemen her alanda pek çok eser telif ederek 'alleme' ünvanını kazanmıştır.⁹¹ Felsefe ile meczedilmiş kelam döneminin önemli şahsiyetlerinden biri olup Fahreddin er-Razi ve Amidi'de olduğu gibi felsefeyle meczedilmiş kelam metoduyla yazdığı 'Tevaliu'l-Envar' adlı eserinde varlık ve bilgi konularına ağırlık vermiştir.⁹²

Felsefi kültürün yaygın olduğu bir dönemde yaşayan Kadı Beyzavi, Fahreddin er-Razi ve Amidi'nin başlattığı felsefe ile kelamı birleştirerek, bu ikisini birbirinden ayırt edilemeyecek bir biçimde ileri götürmüş hatta bu eklektik metodu, kendisinden sonra Teftazani ve Cürcani'yi de etkilemiştir.⁹³

Nefis terbiyesini, İslam'ın temel rükünlerinden biri olarak kabul eden Kadı Beyzavi, şeyh Muhammed b. Muhammed el-Kütahtai ile olan ilişkileri ve eserlerindeki bazı görüşleri onun tasavvufla ilgilendiğini gösterir. Beyzavi'ye göre, Kur'an-ı Kerim'de Allah Teala'nın bildirmesine göre insana verilen beş kabiliyet vardır. Bunlar; duyu, akıl, hayal, tefekkür ve sadece Peygamberlere ve velilerde bulunan kutsiyet güçleridir.⁹⁴

⁸⁹ Yüksel, 'Amidi', s. 58.

⁹⁰ Şık ve dğrlr, Kelam I, s. 62.

⁹¹ Yavuz, 'Beyzavi', TDV Ansiklopedisi, s. 100.

⁹² Şık ve dğrlr, Kelam I, s. 62.

⁹³ Yavuz, 'Beyzavi', TDV Ansiklopedisi, s. 101.

⁹⁴ Yavuz, 'Beyzavi', TDV Ansiklopedisi, s. 101.

1.5.9. Adudüddin el- İci

Hz. Ebu Bekir'in soyundan geldiği söylenen Ebu'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdilgaffar el-İci 680 yılında Şiraz yakınlarındaki İc'de doğmuştur. Her hangi bir kelamcının görüşüne bağlı kalmayıp kendi tavrını oluşturan İci, kelamcılar ile filozoflar arasındaki tartışmada her zaman kelamcılardan yana bir tavır sergilemiştir.⁹⁵ Adudüddin el-İci aynı zamanda felsefeleşmiş kelam döneminin önemli ismidir. Fıkıhta Şafii, itikadda Eş'ari olan İci kelam alanında yazdığı meşhur eseri 'el-Mevakıf'ı ise hükümdar Ebu İshak'a ithaf etmiştir.⁹⁶ Bir eserin hükümdara ithaf edilmiş olması ve bunu yapanın Eş'ari kelamcılarında biri olması, Eş'ariyye'nin siyasi anlamda ilk dönemlerde olduğu gibi sıkıntı çekmediklerini ve aksine yeni dönemle birlikte bir ihtiyaç haline geldiğini göstermektedir. Bu durum alimlerin aynı zamanda hükümdar tarafında daha fazla değer gördüklerinin bir kanıtıdır.

1.5.10. Teftazani

Seyyid Şerif el-Cürcani ile çağdaş olan Sa'düddin Mes'ud b. Fahriddin Ömer b. Bürhaniddin Abdillah el-Herevi el-Horasani et-Teftazani eş-Şafii çok yönlü bir alim olmakla beraber⁹⁷ fıkıhta Hanefi, itikadda ise Eş'ari ekolüne mensuptur.⁹⁸ Bazı kaynaklar Adudiddin el-İci'nin de öğrencilerinden biri olan et-Teftazani'nin Eş'ari gibi Hz. Peygamberi rüyasında görmüş olduğunu ve bundan sonra ilmi açıdan büyük bir gelişme katettiğini belirtmektedir.⁹⁹ Timur döneminde çok iyi bir mevkiye getirilen Teftazani, kitaplarını okuyup ilimde iyi bir yol kateden Cürcani ile karşılıklı tartışmasında, Cürcani'nin galip gelmesi neticesinde Timur'un Teftazani'nin yerine Cürcani'yi getirmesi, Teftazani'nin derin bir hüznü yaşamasına sebep olmuş ve bu acıyla da vefat etmiştir.¹⁰⁰

Teftazani'nin fikhi ve kelami mezhebi noktasında farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte, fikhi mezhebinde Şafii olduğu hususunda bilgiler de mevcuttur. Şafii fıkhına dair yazdığı *Miftahu'l-Fıkıh* adlı eser onun şafii mezhebine mensup olduğunu doğrulamaktadır. Aynı zamanda mezhep taasubu içinde olan Teftazani'nin kendi

⁹⁵ Görgün, 'İci', s. 412.

⁹⁶ Özarlan, Selim, 'Kelam Tarihi', Ankara 2013, Nobel Yayınları, s. 115.

⁹⁷ Özen, 'Teftazani', s. 299-300.

⁹⁸ Şık ve Dğrlr, Kelam I, s. 168.

⁹⁹ Özen, 'Teftazani', s. 300.

¹⁰⁰ Özen, 'Teftazani', s. 300.

mezhebini gizlediği ama Eş'ari ve Şafiilerin görüşlerini savunduğu belirtilmektedir.¹⁰¹ Gazali'den sonra Teftazani de kelim ilmiyle uğraşmanın farz-ı kifaye olduğunu belirtmiştir.¹⁰²

1.5.11. Cürcani

Hz Peygamberin soyundan olan Dai Muhammed b. Zeyd'in on üçüncü göbekten torunu olduğu için Seyyid Şerif unvanıyla tanınan Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcani el-Hanefi 740 tarihinde Cürcan yakınlarındaki Takü'de doğdu. Fıkıhta Hanefi mezhebinin bir taraftarı olan Cürcani, kelim alanında özellikle Amidi'nin görüşlerini benimsemektedir. Ayrıca Razi ve Kadı Beyzavi gibi felsefenin de tesiri altında kalmıştır. Bununla birlikte diğer bir Eş'ari kelamcısı olan Teftazani ile aralarında görüş ayrılıkları vardır.¹⁰³

Tasavvufa ilgi duyan Cürcani, Nakşibendiyye tarikatına girmiş olsa da 'allame' ünvanını almış çok yönlü alimlerden biridir. Seleflerine nispeten kelim sisteminde felsefeyle daha fazla ilgilenmiştir.¹⁰⁴ Yazdığı eserlerin etkili olması hasebiyle kendisinden sonraki alimler tarafından 'es-Sened', 'üstazü'l-beşer' ve 'el-aklü'l-hadi aşer' gibi sıfatlarla anılmıştır. Felsefi kelim geleneğinin yansıması olan *Şerhu'l-Mevakıf* ise, Cürcani'den sonra bir çok alimin, onun üzerine haşiye yazması onun önemli bir eser olduğunun göstergesidir.¹⁰⁵

1.5.12. Devvani

Babası, Cürcani'nin talebelerinden olan Ebu Abdillah Celalüddin Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvani es-Sıddıki, dini ve ahlaki ilimlerin çeşitli dallarında eser veren Eş'ari kelamcısıdır.¹⁰⁶

Kelim, mantık ve felsefenin konularına ilgi duyan Devvani, İci'nin 'Akaid'ini serh etmiş ancak bunu yaparken her konunun sonunda kendi görüşünü belirtmiştir.¹⁰⁷ Bu da Devvani'nin Eş'ari olmasının yanında kendi görüşlerini de bunlara hiç çekinmeden dahil ettiğini göstermektedir. Ancak kendi görüşlerini de zikreden

¹⁰¹ Özen, 'Teftazani', s.300.

¹⁰² Özen, 'Teftazani', s. 301.

¹⁰³ Gümüş, Sadreddin, 'Cürcani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1993, ss. 134-136, s. 135.

¹⁰⁴ Gümüş, 'Cürcani', s. 135.

¹⁰⁵ Seyyid Şerf Cürcani, 'Şerhu'l-Mevakıf', Trc. Ömer Türker, İstanbul 2015, C. I, s. 14.

¹⁰⁶ Anay, 'Devvani', s. 257.

¹⁰⁷ Şık ve diğerleri, *Kelim I*, s. 71.

Devvani'nin çalışmalarının, Nasreddin et-Tusi, Kadı Beyzavi, Adudiddin el-İci, Cürcani ve Teftazani gibi kendinden önce gelen alimlerin eserlerine yazdığı şerh ve haşiyelerden oluşmaktadır.¹⁰⁸ Bu da uğraştığı diğer ilimlerin yanında şerh ve haşiyelerini yazdığı kelam alimlerinden etkilenme durumunun da kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Ayrıca dönemi gereği felsefeyle de içiçe olan Devvani'nin ilgilendiği sahalardan dolayı; kelamcı olmasının yanında bir filozof ve bir mutasavvıf olarak da değerlendirilmiştir.

Devvani'ye ait eserlerde, felsefe ve kelamın mecz edildiği dönemin özellikleri görülmektedir. Yani Eş'ari kelamıyla birlikte Muhyiddun İbnü'l-Arabi'ye ait vahdet-i vücud görüşünün ve işrak felsefesinin yansımaları bulunmaktadır.¹⁰⁹

Felsefe, kelam ve tasavvufu bir arada işleyen Devvani, dönem dönem bir diğer alana daha fazla ilgi duymaktadır. Bu da görüşleri hususunda daha ılımlı olduğu kanısına ulaşmamıza sebep olmaktadır.

---

¹⁰⁸ Akman, Mustafa, 'Celaleddin ed-Devvani'nin Kelam Sistemi', NKÜİF Dergisi, Tekirdağ 2017, C. III, S. 1, ss. 53-100, s. 56.

¹⁰⁹ Anay, Harun 'Devvani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1994, s.s. 257-262, s. 258.

İKİNCİ BÖLÜM

EŞ'ARÎ'NİN KELAMÎ GÖRÜŞLERİ

Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'nin günümüze intikal eden eserleri kelim kültürü ve terminolojisi bakımından çağdaşı Ebu Mansur el-Maturidi'nin eserlerine nispetle zayıftır. Buna rağmen kendisi Sünni kelam ekolünün önemli kurucularından biri olarak kabul edilmiştir. Ancak şunu da belirtmemiz gerekir ki; 300'den fazla eser kaleme almış olan Eş'ari'nin eserlerinin tamamı günümüze ulaşmamıştır. Görüşlerini ise kendisinden sonra Eş'ariliği sistemleştiren diğer âlimler aracılığıyla anlamak mümkündür. Ayrıca hayatını sürdürdüğü Basra ve Bağdat gibi ilmi çevrelerin tesirinden başka muhafazakâr çoğunluğun en güçlü rakibini oluşturan Mutezile mezhebinden dönüşünün de görüşleri noktasına büyük payı olmuştur. Öyle ki görüşlerinde üç temel özellik kendini göstermektedir:

1. Nedenselliğin reddi
2. Kesb teorisinin kabulü
3. Akıl-vayih ilişkisinde nakli akla önceliği.¹¹⁰

Eş'ari, Mutezile'den ayrıldığı zaman; kader, sıfatlar, salah-aslah, rü'yetullah gibi konularda Cübbai'ye karşı çıkarken kendi deyimiyle 'ayrıntılı kelami meseleler' olan; bilgi, akıl, ruh, âlem gibi konularda ve felsefi bahislerde Cübbai'nin görüşlerini takip etmeye devam etmiştir.¹¹¹ Sonrasında Selef itikadını benimsemiş olsa da, tüm yönleriyle Ahmed b. Hanbel'in takipçisi de olmamıştır.¹¹² Dolayısıyla kelami görüşleri kimi zaman farklılık arz etmektedir. Yani bazı konularda nakli esas alırken bazı konularda ise akli esas almıştır. Yer yer ise diğer görüşlere olan yakınlığından dolayı eleştiriye tabi tutulan görüşleri de olmuştur.

Biz de burada, yukarıda zikrettiğimiz Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'nin kelam yöntemini ve görüşlerini yansıtan, özellikle *el-Luma*'da geçen; Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatları, kelam sıfatı, irade-yaratma ilişkisi, rü'yetullah, kader, istitaat, tadil-tecvir, iman, va'd-vaid ve imamet gibi temel kelam problemlerinin ele alındığı toplam on

¹¹⁰ Yürük, İsmail ve diğrl, *Kelam I*, Ankara 2015, Gece, s. 156.

¹¹¹ Ebu'l Hasan el-Eş'ari, *Eş'ari Kelamı 'el-Lüma' Fi'r-Red ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, Çev. Kılıç Aslan Mavil ve Yağlı Mavil, İstanbul 2017, İz, s. 18.

¹¹² Kubat, *'Eş'ari Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'ari Ve Kelami Görüşleri'*, s. 26.

bölümden oluşan el-Lüma adlı eserden ve belli başlı âlimlerin eserlerinden hareket ederek özetleyeceğiz.

2.1. Bilgi

Bilgi şüphe edilmeyen bilgi manasına gelen zaruri bilgi ve iktisabi bilgi olmak üzere ikiye ayrılır. Dış dünyadaki soyutlamalarla birleşince de akıl, bilgi anlamına gelir.¹¹³ Yani Eş'ari'ye göre akıl 'bilgi' demektir. Bu husustaki delili ise, dil bilimcilerinin: 'şunu aklettim, bunu akledemedim' sözü bilgiyi işaret etmektedir.¹¹⁴ En genel anlamda ise bilgiyi kadim bilgi ve hadis bilgi olmak üzere iki kısma ayırabiliriz.¹¹⁵

2.1.1 Kadim Bilgi

Allah'a ait bilgiye kadim bilgi denir.

2.1.2. Hadis Bilgi

Hadis bilgi, yaratıkların bilgisidir. Bilgi edinme yolları; akıl, beş duyu ve haberdır. Acıktığımızı, susadığımızı, bir bütünün parçasından büyük olduğunu bilmemiz her ne kadar duyu organları vasıtasıyla oluyorsa da buradaki idrakin asıl sebebi düşüncedir diyen kelim âlimleri akli ilmin bir sebebi olarak da görmüşlerdir.¹¹⁶

Felsefi bir terim olarak baktığımızda ise akıl, madde değil maddeye tesir eden basit bir cevher olarak kabul edilir. Dolayısıyla akıl sadece bir meleke değil, insanın her çeşit faaliyetinde yani iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan, güzeli çirkinden ayıran ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyondur. Kur'an terminolojisinde ise akıl, 'bilgi edinmeye yarayan bir güç' olarak tanımlanır.¹¹⁷

Kelim ilminde ise akıl; tarifi, mahiyeti ve nakil ile ilişkisi bakımından ayrı bir inceleme konusu olmuştur. Tarifi hususunda ashab döneminde dahi çeşitli fikirler sunulmuş olsa da asıl tartışmalar Mu'tezili kelamcılarının ortaya çıkmasından sonra

¹¹³ Eş'ari, Ebu'l-Hasan, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, 2/445.

¹¹⁴ Aydın, Hüseyin, *Ebu'-Hasen el-Eş'ari'de Nazar ve İstidlal*, Nehir, Malatya 2003, s. 378.

¹¹⁵ Aydın, *Ebu'l-Hasen el-Eş'ari'de Nazar ve İstidlal*, s. 379.

¹¹⁶ Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi Şerhu'l-Akaid*, s. 92.

¹¹⁷ Bolay. Süleyman Hayri, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 'Akıl', C. II, İstanbul 1989, s. 238.

başlamıştır. Eş'ari olan kelamcılar bu tarif hususunda akli kesin bir bilgi kaynağı kabul eden Mu'tezileye yakın yorumlarda bulunmuşlardır.¹¹⁸

2.2. İlahiyat

2.2.1 Allah'ın Varlığı ve Birliği

Allah hakkında akıl ile bilgi elde edilebileceğini savunan Eş'ari, diğer kelamcılardan ve filozoflardan farklı düşünmüştür. Zira İmam Eş'ari, Allah ile ilgili deliller ortaya koyarken Kur'an-ı Kerim'den ve âlemden hareket eder. Düşüncelerini âlemdeki her hangi bir unsurun varoluşundan hareket ederek, varlıkların kendi başlarına var olamayacakları üzerine inşa eder.¹¹⁹ Dolayısıyla Eş'ari varlık kategorilerini âlemin tanımına göre açıklar. Allah dışındaki her şey âlem olarak isimlendirilirken, varlık; kadim varlık ve hadis varlık olarak ikiye ayrılmış, hadis varlık ise kendi içerisinde cevher ve araz olarak iki grupta zikredilmiştir.¹²⁰ Cevherlerin ise arazlardan ayrı bir gerçekliği bulunmamaktadır. Eş'ari bu konuyu ise sıfat-mevsuf örneğiyle açıklarken, 'sıfat mevsufla vardır' veya 'araz cevherle vardır' söyleminin tercih edilmesi gerektiğini belirtir.¹²¹ Ayrıca Eş'ari varlık ve zatı aynı kabul eder. Dolayısıyla bir şeyin sadece zihinde var olması onun gerçek varlık olmadığı anlamına gelmektedir.¹²²

İmam Eş'ari'nin Allah'ın varlığını istidlalde kullandığı deliller, kelamcılar ve filozofların kullandığı 'gaye ve nizam' ya da 'hudus' deliline benzetilse de aslında onun müşahade alanındaki varlıkları delillerinde esas aldığını görüyoruz. Ki bu tarz istidlal de Kur'ani metottur.¹²³

Eş'ari'ye göre kelam ve olgunluğun zirvesinde bulunan insanın bizatihi kendisidir. Ve insan; başlangıçta bir damla su (nutfe) halindeyken, bir kan pıhtısı (aleka) ve ardından da et, kan, kemik şekline dönüşmüştür. Bu da gösteriyor ki mahlûkatı yaratan bir yaratıcı ve onu idare edici vardır.¹²⁴

Allah yaratılmışlara benzemez. Eğer yaratılmışlara benzeseydi, yaratılmışlık hususunda onların hükmüne tabi olurdu. Nitekim Cenab-ı Hak: '*O'nun benzeri hiçbir*

¹¹⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 'Akıl', C. II, İstanbul 1989, s.142,143.

¹¹⁹ Keskin, Halife, *Eş'ari'nin Allah'ın Varlığı ve Sıfatları Hakkında Kullandığı Bazı Argümanların Değerlendirilmesi*, ÇÜİFD, C. III, Sayı 2, Adana 2003, ss. 1-15, s. 3.

¹²⁰ Mavil, *İmam Eş'ari'nin kelam Düşüncesi*, s. 216.

¹²¹¹²¹ İbn Mücerred, s. 246,252.

¹²² Şehristani, Ebu'l-feth Muhammed b. Abdülkerim, *Nihyetü'l-İkdam fi İmi'l-Kelam*, Nşr. Alfred Guillaume, London: Oxford University, 1934, s. 150-151.

¹²³ Keskin, *Eş'ari'nin Allah'ın Varlığı ve Sıfatları Hakkında Kullandığı Bazı Argümanların Değerlendirilmesi*, s. 8.

¹²⁴ El-Eş'ari, *Eş'ari Kelamı*, s. 41.

*şey yoktur*¹²⁵ ve *'Hiç kimse O'na denk ve benzer değildir'*¹²⁶ sözüyle bu hususa işaret etmektedir.¹²⁷

Allah mahlûkat tarafından hayal edilebilen bir cisim değildir. Araz ve cevher de değildir. Yani 'O' hiçbir mevcuda benzemediği gibi hiçbir mevcut da O'na benzemez. Miktarı ve ölçüsü yoktur. Hem göğün en üst noktasından hem de yerin en dip noktasına kadar 'O' her şeyin üzerindedir, her şeyi kuşatandır ve sınırlı değildir. O'nun bir benzeri de yoktur.¹²⁸

Eş'ari'ye göre eşyanın yaratıcısı birdir. Çünkü iki yaratıcının kâinatı bir düzen içerisinde ve eksiksiz olarak idare etmesi mümkün değildir.¹²⁹ Ölümden sonra dirilme vardır. Bunun en güçlü delili Allah'ın insanı ilk defa, önceden hiçbir örneği bulunmaksızın yaratmasıdır. Allah insanı ilk kez örneksiz olarak yarattığına göre, niçin ona ikinci kez yeniden hayat vermesin. *'Gökleri ve yeri yaratan Allah'ın, onların benzerini yaratmaya gücü yetmez mi?'*¹³⁰ İşte bu ayet yeniden dirilmenin imkânı hakkındaki istidlalin temel dayanağını teşkil etmektedir.¹³¹

Allah'ın diğer cisimler gibi üç boyutlu bir varlık olması imkânsızdır. Zira birleşik yapıdaki nesnelere tek bir şey değildir. Birleşme en az iki şey arasında gerçekleşir, tek bir şey kendi kendisine birleşemez.¹³²

2.2.2. Sıfatlar

Allah'ın sıfat ya da sıfatlarının olduğundan ne Kur'an ve Sünnet'te ne de sahabe rivayetlerinde bahsedilmemiştir. Ama bu Allah'ın sıfatlarının olmadığı ve nasslarda zikredilmediği anlamına gelmemektedir. Yani Kur'an-ı Kerim'de sıfat kelimesi geçmiş olmamasına rağmen Allah'ın pek çok sıfatı defalarca zikredilmiştir.¹³³

Dolayısıyla ortaya çıkan kelami problemlerden biri de Allah'ın sıfatları olmuştur. İlk dönemlerde Mu'tezile sıfatlar konusunda akli çıkarımlar sorulmuş olsa da Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından da bu husus dikkate alınmış ve bu konuda çeşitli eklemeler ve çıkarımlarda bulunmuştur. Ve bu yolda ortaya; 'Allah'ın sıfatları nelerdir?

¹²⁵ Eş-Şura, 42/11.

¹²⁶ El-İhlas, 112/4.

¹²⁷ El-Eş'ari, *Eş'ari Kelamı*, s. 43-44.

¹²⁸ İmam-ı Gazali, *'Kavaidi'l-Akaid İnançların Esasları'*, Trc. Harun Ünal, Çelik, İstanbul, s. 10,11.

¹²⁹ El-Eş'ari, *Eş'ari Kelamı 'el-Lüma'*, s. 44.

¹³⁰ El-Yasin, 36/81.

¹³¹ El-Eş'ari, *Eş'ari Kelamı 'el-Lüma'*, s. 45.

¹³² El-Eş'ari, *Eş'ari Kelamı*, s. 46.

¹³³ Güneş, Kamil, *'İslami Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass 'Bakillani ve Kadı Abdülcebbar'da Kelamullah Örneği'*, İstanbul 2003, İnsan, s. 195.

Allah için söylenen isim ve sıfatlar insana da verilebilir mi?’ gibi sorular atılmış, bu sorulardan hareketle görüşler ifade edilmiştir. Zira Allah-âlem ilişkisinin ortaya konmasında sıfatlar önemli bir konuma sahiptir. Bu yüzden de sıfatlar konusunda kelimciler arasında ayrı bir tartışma çıkarmıştır. Ancak biz burada bu konuyu Eş’ari’nin görüşleri üzerinden sadece özetleyeceğiz.

Eş’ari’ye göre Allah’ın sıfatları; fiilleri veya fiillerin gösterdiği deliller yoluyla bilinen hayat, ilim, kudret, irade ve noksan sıfatlardan münezzehe oluşundan dolayı sabit olan semi, basar, kelam, beka olmak üzere iki kısma ayrılır.¹³⁴ Ancak beka sıfatı konusunda, Eş’ari’ye içinde de iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Zira İmam Eş’ari’nin beka ile ilgili görüşü; Bakillani, Cüveyni ve Fahreddin er-Razi tarafından benimsenmemiştir. İmam Eş’ari ve onu takip edenlere göre; Beka, ilim, hayat, kudret sıfatları gibi sıfat-ı meani’denidir. Yani Allah Teâlâ beka ile bakidir. Bakillani, Cüveyni ve Fahreddin er-Razi’ye göre ise; Beka vucud sıfatı gibi sıfat-ı nefsiyyedir. Yani hiçbir şekilde zattan ayrı bir sıfat olarak düşünülemez.¹³⁵

Allah’ın sıfatları ezeldir. O kendisine ait bir ilim sıfatıyla âlimdir. İlmi sonradan olmadığı gibi değişken de değildir.¹³⁶ Kadir ve haydır, semi’ ve basirdir.¹³⁷ Ve yüce Allah’ın Hayy, Kadir, Mürid olması manevi sıfatlardandır.¹³⁸

Tekvin ilahi bir sıfat değildir. Çünkü tekvin, mükevvin manasında değil, mükevven manasındadır.¹³⁹ Tam benzeme ve ortaklık, o vasma her iki tarafın da sahip olmasıyla gerçekleşmeyip doğrudan zat ve nitelik arasındaki ilişkinin bir olmasıyla gerçekleşir. Dolayısıyla Allah için söylenen isim ve sıfatların, insanlara da verilmesinde bir benzetme ve ortaklık anlamı çıkmaz.¹⁴⁰

Âlimler tarafından ortaya çıkan farklı görüşlere sebebiyet veren sıfatlardan biri de ‘kelam’ sıfatıdır. Allah’ın kelamının işitilip işitilemeyeceği hususunda Eş’ari; Allah’ın ezeli kelamının harf ve ses aracı olmaksızın dilediği kuluna işittirebileceğidir görüşünü savunur. Ayrıca Hz. Musa’nın ‘Kelimullah’ olmasının anlamı da budur.¹⁴¹

¹³⁴ Aydın, *Ebu’-Hasen el-Eş’ari’de Nazar ve İstidlal*, s. 191.

¹³⁵ Yurdagür, Metin, ‘Beka’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul 1992, s.s. 359-360, s. 359.

¹³⁶ İmam-ı Gazali, ‘*Kavaidi’l-Akaid İnançların Esasları*’, s. 14.

¹³⁷ El-Eş’ari, *Eş’ari Kelamı*, s. 47-48.

¹³⁸ Aydın, *Ebu’-Hasen el-Eş’ari’de Nazar ve İstidlal*, s. 203.

¹³⁹ Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi Şerhu’l-Akaid*, s. 139.

¹⁴⁰ Güneş, ‘*İslami Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass ‘Bakillani ve Kadı Abdülcebbar’da Kelamullah Örneği*’, s. 207.

¹⁴¹ Yavuz, Yusuf Şevki, Kelam, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Ankara 2002, s.s. 194-196, s. 195.

Yani Hz. Musa'nın Allah'ı işitmesi bir ses veya harfe bağlı olmamıştır. O'nun konuşması sesle değildir. O herhangi bir harfe veya dile ihtiyaç duymadan konuşur.¹⁴²

Allah'ın varlığı O'nun zatının aynısıdır, diğer sıfatları ise O'nun zatının ne aynısıdır ne de gayrisidir. Bunların birbirinden ayrılması mümkün değildir. Çünkü iki başka şey, iki ayrı zattır.¹⁴³ Eğer zatin aynı olsaydı; ne zat sıfatlardan ne de sıfatlar birbirinden ayırt edilemezdi ve sıfatların zatin özelliklerini taşımaları gerekirdi. Yine gayri olsalardı, ya kadim ya da hadis olmaları gerekirdi.¹⁴⁴

Ayrıca belirtmek gerekir ki, İslam dininin 'tevhid dini' olarak isimlendirilmesi ve her sıfatın dayanağının 'ilim' olmasından dolayı, genel olarak kelimada sıfatlar hususunda Allah'ın birliği ve ilim sıfatı öne çıkmaktadır.¹⁴⁵ Dolayısıyla Allah'a izafe edilen sıfatlar arasında, temeli 'ilim' sıfatı oluşturmaktadır. Hatta ilim diğer sıfatların da dayandığı en temel sıfat konumundadır.¹⁴⁶ Zira irade de, kudret de O'nun ilmiyle bağlantılıdır. Yani Allah, cisim değildir ve eşyaya benzemez,¹⁴⁷ hiçbir şey onun dengi olmadığı gibi sonradan olan şeylere de benzemez,¹⁴⁸ O araz ve cevher de değildir.¹⁴⁹

2.2.3. İsimlendirme Meselesi

Ehl-i Hakk'a göre; isimlendirme isimlendirilenin ismini gösteren lafza delalet ederken, isim sadece isimlendirmenin delalet ettiği şeydir.¹⁵⁰ İsimlendirme meselesi, tevhid hususuna zarar verip vermeyeceği düşünülen bir konu olmuştur. Eş'ari bu hususta nasları esas alıp, buradaki ifadeleri delillendirme yoluna gitmektedir.¹⁵¹ Yani Eş'ari Allah'ın isim ve sıfatları söz konusu olduğunda, Kur'an-ı Kerim'deki kavramların esas alınması gerektiği hususunda son derece hassastır.¹⁵² Zira 'Sıfat' kelimesi Kur'an-Kerim'de geçmez iken 'isim' Allah'a nispet edilmiştir.¹⁵³ Dolayısıyla da Müslümanlar ilk dönmelemlerden itibaren Allah'ı nitelendirmek için isim ve esma

¹⁴² İmam-ı Gazali, 'Kavaidi'l-Akaid İnançların Esasları', s. 16,17.

¹⁴³ Şemsüddin es-Semerkandi, *İslam İnanç İlkeleri*, Yrd. Doç. Dr. İsmail Yürük ve Dr. İsmail Şık, Ankara 2011, Araştırma, s. 62.

¹⁴⁴ Aydın, *Ebu'-Hasen el-Eş'ari'de Nazar ve İstidlal*, s. 201-202.

¹⁴⁵ Keskin, 'Eş'ariliğin Varlığı ve Sıfatları Hakkında Kullandığı Bazı Argümanlar', s. 8.

¹⁴⁶ Ay, Mahmut, 'Eş'ari Kelamında İnsanın Sorumluluğu', *İslami Araştırmalar*, 2004, C. XVII, Sayı 2, ss. 91-107, s. 92.

¹⁴⁷ Eş'ari, el-Lüma, s. 23.

¹⁴⁸ Eş'ari, Usulü Ehli's-Sünne, s. 65.

¹⁴⁹ Eş'ari, Usulü Ehli's-Sünne, s. 74-75.

¹⁵⁰ İmamul'l-Harameyn el-Cüveyni, *İnanç Esasları Klavuzu Kitabı'l-İrşad*, Çev: Bülent Baloğlu ve diğrl, Ankara 2010, TDV, s. 124.

¹⁵¹ Şık, İsmail ve diğrl, *Kelam III, Sistemik Kelam/İman ve İlahiyat*, Gece, Ankara 2017, s.115.

¹⁵² Aydın, *Ebu'l-Hasen el-Eş'ari'de Nazar ve İstidlal*, s. 199.

¹⁵³ el-Araf, 7/180; el-İsra, !7/110.

tabirlerini kullanmışlardır.¹⁵⁴ Ona göre Allah için kullanılacak isim ve sıfatlar ise; Şey, Mevcut, Kadim, Kaim bi-nefsihi, Kain, Müdrik, Cud, İlah, Baki, Azze ve Celle, Mütefaddıl, Muhsin, Kerim, Hadi, Mün'im, Hak, Malik, Melik, Sultan, Rahman ve Rahim, Aziz, Gani, Hâkim, Cemil, Bedi, Mukaddir, Kadi, Sübbuh, Kuddüs, Fettah ve Nasır'dır.¹⁵⁵

2.2.4. Rü'yetullah

Sadece yaratılan şeylerin görülmesi söz konusu olsaydı, yaratılan her şeyin görülmesi gerekirdi ki bu da imkânsızdır. Dolayısıyla bir varlığın gözle görüleceğini söylemek, ona yaratılmışlık nispetini gerektirmez. Mesela kör bir adamın gözlerini gördüğümüzde burada bir görme/rü'yet belirecek ki bu da körlük ve görmeyi aynı yerde bir araya getirir. Bu da bize olanın ve görülenin farklı olduğunu gösterir. Yine bu husustaki nakli delil ise şöyledir: *'O gün bazı yüzler ışıl ışıl parıldar. Rablerine bakarlar.'*¹⁵⁶ Burada bakmak ifadesiyle bir mecazda bulunulmamış aksine gözle görülme ifadesi kastedilmiştir.¹⁵⁷

Rü'yet olayı bir tür keşif ve ilim anlamındadır. Ancak rü'yet denilen görme olayı ilme göre daha nettir. Yani ilmin Allah'ı bilme ve tanımada bir rolü vardır ki; Rü'yet olayının da bunda rolünün olması mümkündür ve bunun da bir yön ve cihetle alakası yoktur.¹⁵⁸

2.3. Kur'an ve İlahi İrade

*'Biz bir şeyin olmasını dilediğimizde ona sözümüz 'ol' demekten ibarettir. O da hemen oluverir'*¹⁵⁹ ayetinden hareketle, Allah Teâlâ'nın Kur'an-ı Kerim için 'ol' demesi gerekirdi. Hâlbuki Kur'an Allah'ın sözüdür. Söz ile yaratma arasındaki ilişki ise teselsül gerektirir ki bu da aklen geçersizdir.¹⁶⁰

Kelam sıfatı ezelidir. Eş'ari'nin bu hususta getirdiği akli delil ise şöyledir: *'Şayet Allah, kelam sıfatıyla nitelenmesinde bir sakınca bulunmadığı halde ezelde mütekellim olmasaydı, kelamın zıddı kabul edilen bazı eksikliklerle nitelenirdi. Yine*

¹⁵⁴ Topaloğlu, Bekir, *Allah İnanıcı*, İsam Yay., İstanbul 2006, s. 122.

¹⁵⁵ İbn Fürekan, *Mücerred*, s. 42-58.

¹⁵⁶ El-Kıyame, 75/22,23.

¹⁵⁷ El-Eş'ari, *Eş'ari Kelamı*, s. 77,78,79.

¹⁵⁸ İmam-ı Gazali, *'Kavaidi'l-Akaid İnançların Esasları'*, s. 111,112.

¹⁵⁹ En-Nahl, 16/40.

¹⁶⁰ Eş'ari, *Eş'ari Kelamı 'el-Lüma'*, s. 53.

kelamın zıddıyla ezelde nitelenmiş olması durumunda, kelamın zıddı ezeli olurdu. Kelamın zıddının kadim olması halinde ise Allah'ın kendisiyle nitelendirdiği bu zıt vasfın ortadan kalkıp Allah'ın mükellim sıfatını elde etmesi imkânsız olurdu. Çünkü kadim olanın sonradan meydana gelmesinin imkânsız oluşu gibi, varlığını yitirmesi mümkün değildir. Aynı şekilde Allah ezelde mükellim olmasaydı, O'nun her hangi bir açıdan 'söz söyleyen, emreden ve nehyeden' gibi vasıflarla nitelendirilmemesi gerekirdi ki, bu hüküm hem bize hem de muarızlarımıza göre geçersizdir.' Mükellimin zıddı, ilmin olmadığı yerde cehalet var demek gibidir ki bu da aklen imkânsızdır. Zira ezelde mükellim değildir demek kelamın zıddı olan vasıflarla nitelendiğini gösterir.¹⁶¹

2.4. Kulların Fiilleri

Kur'an-ı Kerim iyiliği ve kötülüğü kesbetmekten bahsederken¹⁶² fiilin insanla ilişkisine kesb, Allah ile olan ilişkisine ise yaratma denmektedir. Bu sebepten dolayı da kul hareketlerinden sorumlu olur ve yaptıklarından dolayı mükâfat veya ceza görür.¹⁶³ Kulun fiili hususunda İmam Eş'ari'nin uğraştığı problem, insan fiillerinin nedenselliğidir.¹⁶⁴ Zira yapılan tartışmalar insan fiilleri etrafında döndüğü için Eş'ari'de bir kader tanımının olmadığını görüyoruz.¹⁶⁵

Kulların fiilleri onu tercih eden Allah'a bağlıdır. Eş'ari bu doğrultuda kulun fiil ve kudretine tesir edenin Allah olduğunu söyler ki bu görüş 'cebr' olarak isimlendirilir.¹⁶⁶ İlahi kudret olmadan kul tek bir fiil dahi yaratamaz. Yani fail Allah'tır. Kulun bir fiilden sonra onu geriye dönük tekrar edememesi, o fiilin yaratıcısının kul olmadığını da kanıtıdır.¹⁶⁷

İnsanın fiili ancak mümkün için geçerlidir.¹⁶⁸ Eş'ari'de tam olarak açık olmayan kesb önemli bir yer tutar. Ancak çok açık olmaması Eş'ariler arasında bu konuda farklı görüşler ortaya çıkarmıştır.¹⁶⁹

Kulun yaptığı işe her ne kadar 'kesb' denilse de, bunun Allah'ın iradesinin dışında olduğu söylenemez. Çünkü mülk ve melekût dünyasında olan her şey Allah'ın

¹⁶¹ Eş'ari, *Eş'ari Kelamı 'el-Lüma'*, s. 56.

¹⁶² El-Eş'ari, Ebu'l-Hasan, *Makalat el-İslamiyyin*, Neşr. H.Ritter, İstanbul 1929, s. 72.

¹⁶³ A. S. Tritton, *İslam Kelamı*, Çev. Mehmet Dağ, AÜİF Yay., No.157, Ankara 1983, s. 71.

¹⁶⁴ Genç, Hafzullah, *Eş'ari ve Cüveyni'de Kader ve İstitaat Kavramları*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, TİB Anabilim Dalı, YL Tezi, Çorum 2016, s. 57.

¹⁶⁵ Genç, *Eş'ari ve Cüveyni'de Kader ve İstitaat Kavramları*, s. 55.

¹⁶⁶ Şemsüddin es-Semerkandi, *İslam İnanç İlkeleri*, s.72,73.

¹⁶⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, 'Kesb', *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C. XXV, ss. 304-305, s. 304.

¹⁶⁸ Gölcük, Şerafeddin, *Bakillani ve İnsan Fiilleri*, TDV, Ankara 1997, s. 142.

¹⁶⁹ Gölcük, *Bakillani ve İnsan Fiilleri*, s. 191.

kaza ve kaderiyle olmaktadır.¹⁷⁰ Dolayısıyla Eş'ari'nin kesb teorisinde, Allah'a ait olan yaratma ve kula ait olan fiil olarak iki yönün olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷¹

En ince ayrıntısına kadar bütün varlıklar arada bir vasıta olmadan Allah tarafından yaratılmıştır. Yani yaratıcılık sadece Allah'a aittir.¹⁷² Bundan dolayı Eş'ari, Allah'ın iradesinin mükemmel olduğu görüşünden dolayı, insana ait bir iradeye yer vermemektedir.¹⁷³

2.5. İstitaat

Bir araz olan istitaat, bedenen sağlam ve sağlıklı olmaktan daha fazladır. Nitekim kalbin fiileri de istitaatle aynı anda ortaya çıkarken, uzuvların fiilleri ise ondan sonra ortaya çıkar. İnsanın fiilleri ise, Allah'ın fiillerine benzemediği gibi, bir fiilin iki yaratıcısı da olmaz. Bu da bize Allah'ın insana verdiği kudret üzerinde hiçbir kudretinin olmadığını göstermektedir.¹⁷⁴

İslam kelamında, kudret denilince, her türlü eksiklikten uzak olan yaratıcı ve irade ettiği şeyleri yapmaya kabiliyeti olan insan kastedilmektedir. Kimi zaman hareket halinde kimi zaman ise hareketsiz bulunan insanın aynı fiile bir kez güç yetirip başka bir kez güç yetirememesi, istitaatin onun zatından ayrı bir varlığa sahip bulunduğunu açıkça gösterir.¹⁷⁵

Bir organın yokluğu kudretin yokluğunu gerektirdiği gibi, kudretin yok olması kesbi de ortadan kaldırır. Çünkü kudretin yokluğu kesbi imkânsızlaştırır. Yani kesb organa değil kudrete bağlıdır. Hayat sıfatında da durum böyledir; kesb hayatın değil kudretin yokluğuyla imkânsız hale gelirken, bu da bize kesbin, hayatın var olmasıyla var olmadığı gibi yokluğuyla da yok olmadığını gösterir.¹⁷⁶ Kesb; insanın hadis kudreti ile fiilin bir araya gelmesi demektir.¹⁷⁷ Yani istitaat; fiil ile beraber bulunmaktadır.¹⁷⁸ Bunu rüyaya benzetmemiz de mümkündür. Nasıl ki rüya uyku halinin var olmasıyla ortaya çıkıyorsa, uykunun olmadığı yerde rüyadan bahsedilemez. Ve uyuyan bir insanın, yapıp ettiklerinin ya da yapmadıklarının farkında olmaması hasebiyle

¹⁷⁰ İmam-ı Gazali, 'Kavaidi'l-Akaid İnançların Esasları', s. 128.

¹⁷¹ Şık ve diğerleri, Kelam I, s. 72.

¹⁷² Yavuz, Yusuf Şevki, 'Eş'ariyye', TDV İslam Ansiklopedisi, C. XI, İstanbul 1995, s. 449.

¹⁷³ Ay, 'Eş'ari Kelamında İnsanın Sorumluluğu', s. 96.

¹⁷⁴ A. S. Tritton, İslam Kelamı, s. 90.

¹⁷⁵ El-Eş'ari, Eş'ari Kelamı, s. 107.

¹⁷⁶ El-Eş'ari, Eş'ari Kelamı, s. 110, 111.

¹⁷⁷ Abdülhamid, İrfan, 'İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları', Çev. Saim Yeprem, Marifet, İstanbul 1981, s. 292.

¹⁷⁸ Çağatay, Neşet, Çubukçu, İbrahim Ağâh, 'İslam Mezhepleri Tarihi', s. 177.

bunlardan dolayı da kendi üzerine atfedilen bir sorumluluk yoktur, zira kudretin olmadığı yerde de bir fiilin meydana gelmesi imkânsızdır.

İstitaat meselesine baktığımız zaman, bununla ilgili asıl soru, istitaatin fiilden önce mi yoksa fiilin oluşum esnasında mı verildiği hususu asıl tartışma konusu olmuştur. Ebu'l-Huzeyl el-Allaf ve Mu'tezilenin çoğunluğuna göre ise istitaat, arazdır ve sağlık ve sağlamlıktan başka bir şeydir. Dolayısıyla ortaya Allah'ın, insanda fiilin kudret esnasında yarattığı ve insanın da hadis kudretle fiili yaptığı sonucu çıkmaktadır.¹⁷⁹ Eş'ari ise fiilin tek failinin Allah olduğunu kabul eder. Tek fail de Allah olunca, fiil de sadece O'na ait olur. Bu yüzden İmam Eş'ari, 'İstitaat kesble birliktedir' görüşünü kabul eder.¹⁸⁰ Nasıl ki, illetin malulünden önce bulunması imkânsızsa sebebin de müsebbibinden önce olması imkânsızdır. Dolayısıyla kesbin sebebi istitaattir. Yani fiilin illeti olan istitaat olunca hemen sonrasında fiil meydana gelir. İlet malulden nasıl ayrılmıyorsa, istitaat de fiilden ayrılmaz.¹⁸¹

Eş'ari, istitaatin fiille birlikte olduğuna işaret eden Hızır (as)'ın Hz Musa'ya söylediği '*Doğrusu sen benimle beraberliğe sabredemezsin*'¹⁸² gibi ayetlerden hareketle bu çıkarımlarda bulunmaktadır.

2.6. Hidayet-Dalalet

'*Ramazan ayı, insanlara hidayet olsun diye kendisinde Kur'an'ın indirildiği bir aydır*'¹⁸³ ayeti Mu'tezile tarafından ister mümin ister kâfir olsun her insan için esas alınması gerektiğini savunurken, İmam Eş'ari; '*Kur'an muttakiler için bir hidayettir*'¹⁸⁴ ayetiyle birlikte hidayet sadece itaatkâr olan kullar için olduğunu ifade eder.¹⁸⁵ Eş'ari'ye göre Allah kendini kabul edenlere hidayet eder.¹⁸⁶ Yani Allah istediğine değil de isteyene hidayet nasip eder görüşü burada baskındır. Bu da her ne kadar bazı kaynaklarda mutlak cebr içerisinde olduğu söylense de Eş'ari'nin ne mutlak cebr ne de mutlak tefviz görüşünde olmadığını göstergesidir.

¹⁷⁹ Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebu Bişr, *Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Musallin*, Nşr. Hellmut Ritter, I-II, Wiesbaden, en-Neşretü'l-İslamiyye, 1400/1980, s. 229-231.

¹⁸⁰ İbn Füreke, Ebu Bekir Muhammed b. Hasan, *Mücerredü Makalati's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, Nşr. Daniel Gimaret, Beyrut 1987, Darü'l-Meşrik, s. 109.

¹⁸¹ İbn Füreke, *Mücerred*, s. 110.

¹⁸² Kehf, 18/67.

¹⁸³ Bakara, 2/185.

¹⁸⁴ Bakara, 2/2.

¹⁸⁵ Güneş, '*Mu'tezileden ayrıldıktan Sonraki el-İbane'li Döneminde Eş'ari'nin Nassları Yorumlama Biçimine Dair Bir Değerlendirme*', s. 507.

¹⁸⁶ Eş'ari, *el-ibane*, s. 147.

*'Eğer Allah'ın lütfu ve rahmeti olmasaydı çoğunlukla şeytana uyardınız'*¹⁸⁷ ayeti de bize Allah Teâlâ'nın rahmetiyle muamelede bulunduğunu göstermektedir. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, Rabb'in dileği, kulunun dilemesine bağlıdır. Aksi takdirde kul için cüz-i iradeden bahsetmek mümkün olamazdı.

2.7. Rızık

Süt çocuğunu da, ot yiyen hayvanı da rızıklandıran Allah'tır. Bunun aksini savunmak ise Allah'ı inkâr etmek demektir. Dolayısıyla Eş'ari haramın da bu doğrultuda rızık olduğunu söyler. Bunun kabul edilmemesi durumunda ise haram yiyenlerin Allah'tan değil de başkası tarafından rızıklandırıldığı anlamı çıkar. Burada Eş'ari'nin böyle bir sonuca ulaşması Tanrı tasavvuruyla alakalıdır ki, Allah mutlak yaratıcıdır. Haramın rızık olamaması durumunda burada iki rızıklandırıcının varlığı söz konusu olacaktır ki bu da tevhidi inkârdır.¹⁸⁸ Zira rızık, Allah'ın canlılara yararlanmak üzere verdiği her şeyi ifade eder.¹⁸⁹

2.8. Ecel

*'Her milletin bir eceli vardır. Onların eceli geldi mine bir an kalabilirler, ne de öne geçebilirler'*¹⁹⁰ ayetinden hareketle Eş'ari, kişinin maktul olsun ya da olmasın kendi eceliyle öldüğünü savunur. Bunun tersini savunmanın kişiyi küfre götüreceğini belirterek bu hususta Mu'tezile'yi eleştirir.¹⁹¹

2.9. Nübüvvet

İmam Eş'ari'ye göre akıl yönünden, Allah'a iman, Peygamberlere imandan farklı olmakla birlikte, vahiy yönünden Allah'a iman Peygamberlerine de imanı gerekli kılmaktadır.¹⁹² Bu yüzden Eş'ari'de, Peygamberler hususunda ayrı bir düşünce yapısının ortaya çıktığını görüyoruz. Dolayısıyla İslam'ın en önemli inanç esaslarından birini de nübüvvet oluşturmaktadır. Nübüvvet göreviyle gelen Peygamberlerin yegâne çabası ise, Allah'tan aldıkları ilahi vahyi insanlara tebliğ etmektir.¹⁹³

¹⁸⁷ Nisa, 83.

¹⁸⁸ Eş'ari, el-ibane, s. 145.

¹⁸⁹ Gölcük, Şerafeddin, 'Rızık' mad., DİA, XXXV, İstanbul 2008, s. 73.

¹⁹⁰ El-Araf, 7/34

¹⁹¹ Eş'ari, el-ibane, s. 144.

¹⁹² Mavil, Hikmet Yağlı, 'İmam Eş'ari'nin Kelam Düşüncesi', İsam Yayınları, İstanbul 2018, s. 338.

¹⁹³ Yavuz, Salih Sabri, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, İstanbul 1995, İnsan Yayınları, s. 11, 17.

Peygamber; Farsçada haber alan, getiren ve götüran anlamlarına gelirken, Arapçada elçi demek olan ‘resul’ ve ‘mürsel’ kelimeleri ile haberci ve haber getiren anlamındaki ‘nebi’ kelimesi ile karşılanır.¹⁹⁴ Türkçemizde ise, nebi ve resul kavramları ‘Allah tarafından yaşadıkları toplumlar içerisinde seçilip yine onlara Allah’ın mesajlarını aktarmakla görevli kişi’ demektir. Sözlükte bu iki kelime birbirinden ayrı olarak ifade edilmektedir. Nebi; haberci, resul ise buna ilaveten kendisine kitap verilmiş elçi anlamlarına gelir.¹⁹⁵ Risaleti nübüvvetten üstün kabul eden Eş’ari, nübüvvetten bahsederken nebi kelimesiyle aynı anlama gelen nübüvveti kullanmakla birlikte, kimi zaman da resul kelimesiyle aynı kökten olan risaleti kullanır.¹⁹⁶

Allah bir sebep ve hikmete bağlı olmaksızın, rahmeti gereği kullarından bazılarını peygamber olarak görevlendirir. Görevlendirilen peygamberler, nübüvvetten önce büyük günahlardan, nübüvvetten sonra ise bütün günahlardan korunurlar.¹⁹⁷ Bu da peygamberlerin ismet sıfatının olduğunun ve bu sıfatın sadece onlara ait olduğunun göstergesidir.

Allah kadınlardan bir resul göndermemiştir ancak onlardan nebi gelmiş olması mümkündür. Çünkü peygamberlikte erkek olma şartı yoktur, kadından da peygamber olabilir.¹⁹⁸ Ayrıca İmam Eş’ari, peygamberlerin vefat etmeleri durumunda, peygamberliklerinin devam etmediğini ve bu hükmün kendilerinden kalktığını savunur.¹⁹⁹

Hz Muhammed’in nübüvvetinin ispatı meselesine gelince; bu hususta Gazali eserinde; İseviyye, Yahudi ve Hıristiyanların şüphelerini dile getirmiş sonrasında ise Hz Peygamberin nübüvvetinin ispatını ilk olarak Kur’an bağlamında, sonrasında ise parmaklarından su çıkarması, ayı ikiye yarması, dilsizlerin konuşması, az yemeği çoğaltması gibi bir takım olağanüstü fiillere bağlayarak izah etmiştir.²⁰⁰ Ayrıca Allah ile konuşma özelliğinin Hz. Peygambere has olması²⁰¹ onun diğer Peygamberlerden üstün olduğunun göstergesidir. Bununla birlikte diğer peygamberlere verilen tüm özellikler

¹⁹⁴ Kılavuz, Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam’a Giriş, s. 211.

¹⁹⁵ Yürük, Kelam IV, s. 33,34.

¹⁹⁶ Mavil, *İmam Eş’ari’nin Kelam Düşüncesi*, s. 299.

¹⁹⁷ Abdülhamid, Eş’ari, 2/446.

¹⁹⁸ Yürük, Kelam IV, s. 62.

¹⁹⁹ Pezdevi, ebu’l-Yüsr Muhammed b. Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Trc. Şerafeddin Gölcük, İstanbul 1994, Kayıhan Yayınları, s. 321.

²⁰⁰ Ebu Hamid el-Gazzali, *‘İtikad’da Orta Yol- al-İtikadfi’l-İtikad’*, Çev. Kemal Işık, AÜY, Ankara 1971, s. 150.

²⁰¹ İbn Füre, *Mücerred’*, s. 60.

kendisinde toplanmış ve ona yine diğer peygamberlerde olmayan rü'yet de verilmiştir.²⁰²

2.9.1. Mucize

Sözlükte, 'a-c-z' kökünden türetilmiş 'aciz bırakan' manasına gelen mucize, tabiat kanunlarının üstünde, harikulade olan bir olaydır. Mucize, akıl ve tabiatta geçerli olan kanunlarla ispatlanamaz.²⁰³

Klasik kelim kitaplarında nübüvvetin ispatı için en çok kullanılan delil 'mucize' olmuştur.²⁰⁴ Zira Peygamberlere gelen vahyin bir beşer kelamına benzemiyor olmasından dolayı Peygamberlerin gösterdikleri bu olağanüstü haller/ mucize nübüvveti ispatta kullanılan delillerdendir.²⁰⁵ Ayrıca Peygamberlere uyacak kimselerin, peygamberlerin doğruluğunu da bilmeleri gerekir ki bu da ancak mucize ile mümkündür.²⁰⁶ Bir peygamberin nübüvveti, mucize göstermesi, önceki peygamberin kendisini haber vermesi yani nübüvvetinin doğruluğuna dair bir bilginin ortaya çıkmasıyla bilinir.²⁰⁷

Her peygamberin adetlerin üstünde mucizeler gösterip kabilesine üstünlüğünü göstermesi lazımdır. Keramet gibi gizlemeye kesinlikle ihtiyaç yoktur, aksine aleni olarak yapılır.²⁰⁸ Hz Peygamber'in ise en büyük mucizesi fesahat ve belagat açısından eşsiz olan Kur'an-ı Kerim'dir. Ayrıca mucizeyi akli ve hissi olmak üzere ikiye ayıran Eş'ari, Kur'an-ı Kerim'in Hz Peygamberin akli mucizesi olduğunu söyler.²⁰⁹

Kur'an nasıl mucizeyse, bilinmelidir ki Tevrat, Zebur, İncil mucize değildir. Zira bu kitaplar bir meydan okuma sonucunda ve nübüvvet iddiasında bulunulmadan gönderilmiştir.²¹⁰

Mucize bir meydan okumadan sonra meydana gelmelidir ki amacı, doğrunun yanlıştan ayrılmasıdır. Bu yüzden mucize, sadece doğru söyleyenlerde meydana gelir.²¹¹

²⁰² Mavil, *İmam Eş'ar'nin Kelam Düşüncesi*, s. 306.

²⁰³ Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, s. 241.

²⁰⁴ Özervarlı, M. Sait, *Kelamda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu- XX. Yüzyıl Başı*, İsam, 3. Basım, Ankara 2017, s. 177.

²⁰⁵ Bakıllani, Kadı Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib, *Temhidü'l-eva'il ve Telhisü'd-Dela'il*, Nşr. İmadüddin Ahmed Haydar, Beyrut 1407/ 1989, ss. 126-187.

²⁰⁶ Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Nşr. Ahmed Fehmi Muhammed, Lübnan 2009, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, s. 89.

²⁰⁷ Abdülhamid, Eş'ari, 2/446.

²⁰⁸ Çağatay, Neşet., Çubukçu, İbrahim Agah, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi Yayınları LIX, Ankara 1965, s. 178.

²⁰⁹ Mavil, *İmam Eş'ari'nin Kelam Düşüncesi*, s. 303.

²¹⁰ Mavil, *İmam Eş'ari'nin Kelam Düşüncesi*, s. 303.

²¹¹ Mavil, *İmam Eş'ari'nin Kelam Düşüncesi*, s. 301.

2.9.2. Allah'ın Peygamber Göndermesi

İmam Eş'ari konum olarak Peygamberlerin mukarreb meleklerden üstün olduğunu²¹² belirtirken, risaletin velayet babında en yüksek merteye olduğu görüşünü savunur.²¹³ Allah'ın Peygamber göndermesi hususunda ise, bunun aklen mümkün olduğunu ancak Allah hakkında vacip olmadığını belirtir. Zira ne hikmet ne de menfaat Peygamber gönderilmesini gerektirmez. Bu Allah'ın sadece bir lütfu ve keremidir.²¹⁴ Ayet-i kerimede, “ *Biz Peygamberleri müjdeleyici ve korkutucu olarak gönderdik. Ta ki peygamberlerden sonra insanların Allah'a karşı ileri sürülecek bir bahaneleri olmasın*”²¹⁵ buyrulmaktadır. Bu da bize, Peygamber göndermenin şart olmadığını aksine akılla doğru ile yanlıştın bilinebileceğini belirtmektedir.

2.10. Ahiret

Mead, cüzlerin birbirinden ayrılması sonra da o cüzlerin tekrar bir araya getirilmesi demektir.²¹⁶ Yani dönüş, iade, dönülüp gidilecek yer anlamlarına da gelen mead, ahiret anlamına gelir. Her ne kadar dünya hayatının bitişi ile kıyametin kopması arasındaki zaman içerisinde ruh ve cesetle ilgili kelimeler geleneği içerisinde farklı görüşler olmuş olsa da biz burada sadece ahiret konusu üzerinde kısaca duracağız. Çünkü ahiret konusu; ölüm ve sonrası, kabir hayatı, kabir suali, haşr, mizan, tartı/mizan, sırat, kıyamet, kıyametin alametleri, şefaet, cennet, cehennem gibi konuları genel bir değerlendirme yapılarak sunulmakta. Ya da kişiler üzerinden hareketle görüşler ortaya konmaktadır. Ancak burada sadece Eş'ari'nin görüşlerine yer vereceğiz.

Usul-u selase içerisinde yer alan ahiret gününe iman, insanın ölümden sonra dirilip hesap vereceğine inanmaktır. Ana konu olan Allah'a iman ahirete de imanı gerektirir. Zira ahirete iman etmeyen, ilahi kelamı yani Allah'ı da inkâr etmiş olur.

Arapçada; son, sonra olan, son gün anlamlarına gelen ahiret ile bir yandan dünyanın sonu, diğer yandan da dünya hayatından da farklı ve sonsuz hayat kastedilirken terim olarak; İsrâfil'in 'sur' adı verilen bir alete Allah'ın emriyle iki kez üflemesiyle birlikte sonsuza kadar sürecek olan bir zaman demektir.²¹⁷

²¹² İbn Fürekan, *Mücerred*, s. 175.

²¹³ Aydın, *Ebu'l-Hasen el-Eş'ari'de Nazar ve İstidlal*, s. 354.

²¹⁴ Yüksel, *Sistemantik kelimeler*, s. 133.

²¹⁵ Nisa, 4/65.

²¹⁶ Şemsüddin es-Semerkandi, *İslam İnanç İlkeleri*, s. 82.

²¹⁷ Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, s. 310.

Ahret ve ahiretle ilgili olan her şey gayba ait konular olduğu için, bunlar akıl ile açıklanamaz. Dolayısıyla bu husustaki tek bilgi kaynağımız nakildir. Araştırdığımız takdirde Ku'an-ı Kerim'in yüzdeler olarak yarısından çoğunun bu konuyu içerdiğini görürüz. Yani nakil bu konuda bizlere doyurucu bilgi vermektedir.

Naklin ahret hallerini bilmenin tek kaynağı olduğunu söylemiş olsak da, ölmüş bir canlının ikinci bir kez yaratılması gibi hususları bilip anlamakda aklen imkânsız değildir.²¹⁸

Erken dönem kelim kitaplarına baktığımızda genel olarak, Allah'ın sıfatları ve insanın fiilleri üzerine yoğunlaştığını yani ahiret hayatı ile ilgili ciddi bir tartışmanın olmadığını görmek mümkündür. Cüveyni'den itibaren Eş'ari düşüncede de inanç konuları 'ilahiyat, nübüvvet, semiyat' olarak taksime tutulmuştur. Yine bu taksim Razi ile birlikte kelim eserlerine yerleşmiştir.²¹⁹

Eş'ari'ye göre Münker ve Nekir adlı iki meleğin defnedilmiş kimselere soru soracakları kabir azabı haktır. Cennet ve cehennem yaratılmıştır.²²⁰

2.11. Şefa'at

Eş'ari'ye göre şefa'at haktır. '*Allah'ın razı olduğundan başkasına şefa'at edemezler*²²¹ ayetinden hareketle de Allah'ın razı olduğu kullara şefa'at edileceği anlaşılmaktadır.²²²

İslam âlimlerinin cevaplamaya çalıştıkları soru ise, şefaatin kim için olduğudur. Asıl olan şefaatin cezayı hak edenden cezanın kaldırılması ya da birine vaat etmediği bir şeyi ona fazladan vermesidir.²²³ Ancak '*Allah'ın razı olduklarından başkasına şefa'at etmezler*²²⁴ ayeti şefaatin, sadece kendisinden razı olanlar için var olduğunu göstermektedir.²²⁵

2.12. İman

Dil uzmanları imanın, haberi veren zatın bildirdiği hükme gönülden boyun eğerek kabul etmek ve o hükmü doğru saymak manasında 'Allah'ı tasdik etmek'

²¹⁸ Abdülhamid, Ebu'l-Hasan el-Eş'ari, 2/446.

²¹⁹ Yürük, İsmail ve diğrl, Kelim II, Ankara 2016, Araştırma Yay., s.176.

²²⁰ Eş'ari, el-ibane, s. 62,63.

²²¹ Enbiya, 21/28.

²²² Eş'ari, el-ibane, s. 212.

²²³ Eş'ari, el-İbane, s. 101.

²²⁴ Enbiya, 21/28.

²²⁵ Eş'ari, el-İbane, s. 101.

anlamına geldiği hususunda görüş birliği etmişlerdir. Bu mana Kur'an'ın nazil olduğu dile göre verilmektedir. Dolayısıyla mümin kendisinde iman bulunan kimseye denir. Kendisinde iman bulunan bir kimsenin bir günah işlemesi ondaki iman vasfını ortadan kaldırmaz.²²⁶ Sadece fasık olan kişi imanıyla mümin iken, fiskından ve işlediği büyük günahından dolayı fasıktır.²²⁷

İmam Eş'ari eserlerinde imanı genel olarak; ikrar, tasdik ve ameli de dâhil ettiği tanımlarda bulunmuştur. Ancak Eş'ari'nin kabul ettiği asıl tanım, imanın tasdik olduğu yönündedir.²²⁸ Zira İbn Fürekan, hocası Ebü'l-Hüseyin es-Salihi'nin 'İman, inanan bir kimsenin kendisine iman ettiği şeyin doğruluğuna inanmasıdır' sözünü zikrederek Eş'ari'nin de hocası gibi düşündüğünü ifade etmiştir.²²⁹

Eş'ari'ye göre amelin bir cüzü olmayan iman, içerisinde tasdikle beraber bilgiyi de barındırır²³⁰ ve imanda istisna caiz olmakla beraber mukallidin imanı geçersizdir.²³¹

Bu da bize Eş'ari'nin iman ve ameli ayırdığını, birinin yerinin sadece beden olduğunu, diğerinin ise kalp ve bilgiyi gerektirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla o, mukallidin imanının geçersiz olduğunu söylerken, günah işleyen bir kimsenin imanı yoktur diyemeyiz. Çünkü iman bilgiyi ve tasdiki şart koşarken bildiğini uygulamayı esas kabul etmemekte bu durumu Allah'a havale etmektedir Ancak hakiki manada iman eden bir kimse Allah'a imanı onaylıyorsa O'nun emirlerini yerine getirirken yasaklarından da kaçınır. Zira bilmek anlamayı, anlamak ise uygulamayı gerektirir. Dolayısıyla Eş'ari, imanın tanımı konusunda, fıkhıta takip ettiği İmam-ı Şafii'den ayrılmaktadır.

2.12.1. İmanın Artması ve Eksilmesi

İmam Eş'ari imanın artması ve eksilmesi konusunda fıkhıta ki İmam-ı Şafii'ye uyumuş, onun artıp eksileceğini söylemiştir. Ancak Eş'ari'nin imanın artma ve eksilmeye kabileyetli olduğu görüşü Müslümanlardan fasık ve masiyet sahibi kimselerin imanının peygamber ve meleklerin imanına eşit olabileceği endişesinden kaynaklanmıştır.²³²

Eş'arîlerin, imanın arttığına dair dayandıkları Kur'an âyetleri şunlardır: "Onlar

²²⁶ Eş'ari, *Eş'ari Kelamı 'el-Lüma'*, s. 135,136.

²²⁷ Eş'ari, *el-ibane*, s. 43.

²²⁸ Mavil, *İmam Eş'ari'nin Kelam Düşüncesi*, s.287.

²²⁹ İbn Fürekan, *Mücerred*, s. 150-151.

²³⁰ Keskin, Mehmet, Eş'ari Düşünce Sisteminde İman Anlayışı', *DÜİF Dergisi*, C.IX, Diyarbakır 1974, ss. 90-109, s. 96.

²³¹ Eş'ari, *el-ibane*, s. 43.

²³² El-Lekani, Abdusselam b. İbrahim, *Cevheretü't-Tevhid*, Maatbatu's-Saade Mısır 1949, s. 62.

öyle kimselerdir ki, halk kendilerine: “*Düşmanlarınız size karşı ordu hazırladı o halde onlardan korkun.*” dedi de, bu söz onların imanını artırdı...”²³³; “*Onlara Kur’an âyetleri okunduğu zaman, imanlarını artırır...*”²³⁴; “*...Her inen sûre, mü’minlerin imanını artırmıştır...*”²³⁵; “*...Ancak onların imanlarını ve teslimiyetlerini artırdı.*”²³⁶; “*İmanları üstüne iman artırsınlar diye...*”²³⁷ ve “*...Mü’minlerin de imanlarını artırsın...*”²³⁸

Bu âyetlerin hepsi de, imanın artmaya müsait olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir. Öyleyse iman artabilir. Artmaya kabiliyeti olan tasdik, eksilmeye de kabiliyeti vardır.²³⁹

2.12.2. Taklidi İman

Hiçbir sorgulamaya ve delile dayanmayan sadece çevremizde bulunanların inançlarına körü körüne inanmaya ‘taklidi iman’ denir.

Kişi delil getirmek suretiyle mümin olabilir. Zira delilsiz olarak başkalarının sözüne inanmak taklit demektir ve kim dini esaslara taklidi olarak inanırsa o kimse mümin değildir.²⁴⁰ Yani mukallidin imanı, geçersizdir.

2.12.3. İmanda İstisna

‘İnşallah inanıyorum’ demek ile ‘yarın istediğini vereceğim’ demek arasında bir fark yoktur. Nasıl ki bir adam hakkını istediğinde karşısındaki ona, ‘vallahı onu sana yarın vereceğim’ derse, Allah onun hakkının verilmesini ister. Buna karşılık Allah’ın istediği bu şeyi adam yarın yapmazsa verdiği sözü tutmadığı anlamına gelir.²⁴¹

Eş’ari’ye göre, dildeki kullanımına göre tasdik demek²⁴² olan iman, istisnayı kabul etmez. Çünkü imanın yeri kalptir ve kişinin ‘İnşallah’ sözünü kullanması tasdiğe zarar verir. Bu sebepten dolayıdır ki İmam Eş’ari, imanda istisnayı caiz görmez.²⁴³ Eş’ari kelamcılar tarafından, selefin iman konusunda istisna yaparak ‘inşallah

²³³ Âl-i İmrân, 3/173.

²³⁴ Enfâl, 8/2.

²³⁵ Tevbe, 9/124.

²³⁶ Ahzâb, 23/22.

²³⁷ Fetih, 48/4.

²³⁸ Müddesir, 74/31.

²³⁹ Bağdâdî, *Usûlü’-d-Dîn*, s. 252-253.

²⁴⁰ Şemsüddin es-Semerkandî, *İslam İnanç İlkeleri*, s. 91.

²⁴¹ Eş’ari, *el-İbane*, s. 84.

²⁴² Mavil, *İmam Eş’ari’nin Kelam Düşüncesi*, s. 293.

²⁴³ Eş’ari, *el-İbane*, s.43.

müminim' demesi, farklı şekillerde yorumlanmış olsa da, Eş'ariliğin istisnanın sadece geleceği kapsaması hasebiyle kabul edilebileceği üzerinde durur.²⁴⁴

2.13. Hüsün-Kubuh

Kulun fiili Allah'ın fiili olduğundan, emredilen şey iyi, yasaklanan şey ise kötüdür.²⁴⁵ Yani yükümlülük Allah'ın emretmesi ve yasaklamasıyla başlar. Eş'ari'ye göre Allah'tan emir gelmedikçe kul bir fiilden sorumlu değildir.²⁴⁶

Eş'ari'nin böyle bir görüşü benimsemesindeki sebep, yasaklanan şeylerin kişiyi Allah'tan uzaklaştırması olabilir. Zira akıl sınırlıdır ve güzel zannettiği kimi şeylerin kendisini Allah'tan uzaklaştırabileceğini bilemeyebilir. Bu sebeple eşyanın zati sıfatı olamayan güzel ve çirkinini bilmek vahye bağlıdır. Anlaşılacağı üzere bir fiili güzel ya da çirkindir diye ifade etmemiz Allah'ın o fiille ilgili ne bildirdiğine bağlıdır.²⁴⁷ Dolayısıyla güzellik ve çirkinliğin eşyanın zati bir sıfatı olmadığı görüşü Eş'ari'de ağır basmaktadır.²⁴⁸ Bu da bize, aklın bir şeyin iyi ya da kötü olup-olmadığı hususunda kesinlikle belirleyici olmadığını göstermektedir.

²⁴⁴ Keskin, Mehmet, *Eş'ari Düşünce Sisteminde İman Anlayışı*, DÜİFD, C. IX, Sayı 2, Diyarbakır 2007, ss. 90-109, s. 98.

²⁴⁵ Şemsüddin es-Semerkandi, *İslam İnanç İlkeleri*, s. 92.

²⁴⁶ Şık, *Kelam III, Sistematik Kelam/İman ve İlahiyat*, s. 265.

²⁴⁷ Gölcük, *Bakillani ve İnsan Fiilleri*, s. 267.

²⁴⁸ Yürük, İsmail, *Şemsü'd-Din Muhammed b. Eşref el-Hüseyni es-Semerkandi'nin Belli Başlı Kelami Görüşleri- Allah ve İman Anlayışı*, Erzurum 1987, s. 49.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EŞ'ARİLİKTE EKLEKTİK DÜŞÜNCENİN OLUŞUMU

3.1. Eklektik Düşünce

Eklektik metot ve ekletizm yeni bir öğreti getirmek üzere, çeşitli sistemlerin en kabul edilebilir tezlerini seçip bir araya getirmeye dayanan metottur. Eklektik sözcüğü, Yunanca ve Latince'de 'seçmek' anlamına gelen 'eligere' kökeninden gelir. Sözlük anlamı olarakta 'seçmecilik yanlısı, seçmeci' olarak geçer.²⁴⁹ Eklektizm her ne kadar sanat ve felsefe açısından kullanılıyor olarak görülse de, mana olarak seçilen unsurların yeni bir tasarım, ürün ya da düşünce akımı olarak ele alınmasını ifade etmektedir.²⁵⁰ Peki biz eklektik düşünce içinde kimi ve neyi anlıyoruz? Asırlardır süre gelen bir oluşum içinde zikredilen mezhepler arasında olan Eş'ariyye, nasıl oldu da günümüzde varlığını kuvvetli bir şekilde devam ettirmektedir ya ada bir sistem olarak mı tekrar ortaya çıkmaktadır? Bu soruların cevabını vermekle beraber ilk olarak Eklektik yapının tam olarak bizde neyi ifade ettiğini anlamaya çalışalım.

İmam Eş'ari'nin Mu'tezili görüşü terk etmesiyle birlikte kendi düşünce dünyasını kurmaya çalıştığını biliyoruz. Ancak o zaman şartları, problemleri şimdiye kıyasla daha farklı olmakla beraber, değişmeyen tek bir unsur vardı ki; İnsan, şekil olarak bir değişme meydana gelse de öz değişmediği için sorunlar da çok fazla değişmemiş ancak İslam coğrafyasının genişlemesi, farklı kültürler ve nefsin kötü şekilleri de görmesi ve bunlara meyletmesi, imani boyutlarda meydana gelen tökezlemeler vb. hususlar bazı alimlerin farklı düşüncelere yönelmesine zemin hazırlamıştır. Ancak bu durum Eş'ariyye içerisinde kendini daha fazla göstermektedir.²⁵¹ Bu da gösteriyor ki, eklektik yapı kendine Eş'ariyye içinde yer bulmuştur. Çeşitli görüşlerden seçilmiş fikirleri bir araya toplamak olan eklektik²⁵² yapının ortaya kattığı anlam da bizim savunusunu yaptığımız durumu tasdiklemektedir.

²⁴⁹ Blog.milliyet.com.tr, 'Eklektik Metot ve Ekletizm', Milliyet Blog 2018.

²⁵⁰ Wikipedia, Ekelktisizm.

²⁵¹ Maturidi düşünce içerisinde, Maturidi kelamcılarının İmam Maturidiyi takip ettiklerini ve neredeyse hiçbirinin ondan daha farklı düşünmediğini görüyoruz. Bu da Eş'ari yapının daha geniş bir perspektife sahip olduğunu gösteriyor.

²⁵² eklektik.nedir.org

3.2. Eş'arilikte Eklektik Düşüncenin Ortaya Çıkması

Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'nin görüşleri kendisinden çok sonra sistemleştirilmiş ancak bu sistemleştirmeye birlikte kendisinden yer yer farklı düşünen takipçileri de olmuştur. Zira her insanın bilgisi, düşünce yapısı ve yaşadığı dönem ve şartları birbirinin aynısı değildir. Bu yüzden ortaya farklı görüşlerin çıkmasından daha normal bir şey olamaz. Nitekim toplum içinde, eskiden beri ilgi gören itikadi mezheplerden biri olan Eş'arilik de her dönemde aynı şekilde kalmamış, gelişerek varlığını aynı isimle devam ettirmiştir. Bu da bize Eş'ariyye'nin tek bir kökten çıkan ağacın dallarına benzetmemizin mümkün olduğunu göstermektedir. Zira Eş'ariyye içerisinde, Eş'ari kelimacıları İmam Eş'ari'yi takip etmeye devam etmiş, yeni bir oluşuma gitmemekle beraber, bazı meselelerin her görüşe göre cevabının olduğunu ifade etmiştir. Eş'ariyye ve Eş'ari kelimacılarını aynı kaynaktan beslenip o kaynaktan farklı kolları olan ancak en sonunda yine aynı denize dökülen bir ırmağa benzetebiliriz.

Kendi döneminde görüşleri sistemleşmemiş olan İmam Eş'ari'nin görüşleri, öğrencilerinin öğrencileri tarafından sistemleştirilmiş ve Eş'ariyye adını almıştır. Dolayısıyla da bu eklektik yapı İmam Eş'ari'den çok sonraları ortaya çıkmış ve varlığını ilerleyerek devam ettirmiştir. Eklektik yapı Eş'ariyye'ye zarar vermemekle birlikte aksine Eş'ariyye'nin hitap ettiği kesimin çeşitlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu sayede, Eş'ariyye fikir dünyasından dolayı alimler tarafından da daha fazla rağbet görmüştür. Ancak şunu da belirtmemiz gerekir ki, Eş'ari kelimacıları İmam Eş'ari'nin gölgesinde de kalmamıştır. İmamlarından ayrıldıkları görüşleriyle birlikte Eş'ari olarak kalmışlardır. Nitekim bu durum Eş'ariyye'nin, taklitten ve tekrardan uzak olduğunun en büyük göstergesidir.

İbn Teymiyye ise, Eş'ari kelimacılarının İmam Eş'ari'ye karşı olan muhalefetlerini farklı bir şekilde değerlendirmektedir. Zira Cüveyni gibi alimler mezhebi görüşler içerisinde Mutezili fikirleri de dahil etmişlerdir. Bunun delili ise; yed, vech ve istiva gibi haberi sıfatlarda İmam Eş'ari selefe yakın bir tavir takınırken, takipçileri Mutezilenin tercih ettiği tevile yönelmiş dolayısıyla haberi sıfatlar konusunda Eş'ari'den farklı bir çizgiyi takip etmişlerdir. Bu da İbn Teymiyye'ye göre, Eş'ari'nin Selef'e, Bakıllani'den, Bakıllani'nin ise Cüveyni'den daha yakın olduğunu gösterir.²⁵³ Nitekim yed, vech ve ayn gibi haberi sıfatlarda imam Eş'ari, Hanbelilerde olduğu gibi 'bila keyf' diyerek tevile gitmeden bunların kabul edilmesi gerektiğini savunur. Yani

²⁵³ İbn Teymiyye, *Mecmuu'l-Fetava*, Tah. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, Mecmeul-Melik Fahd li Tabaatil-Musfahiş-Şerif, Medine, 1414/1995, 12/203.

Eş'ari'ye göre Allah'ın eli vardır fakat diğer eller gibi değildir. Keyfiyetini bilemediğimiz gibi bu O'nun kudreti anlamına da gelmemektedir.²⁵⁴ Fahreddin Razi'ye göre ise elden kasıt,; kuvvet, nimet, ve çok yardım olabilirken,²⁵⁵ Amidi'ye göre; iki el ile kastedilen kudrettir.²⁵⁶

3.3. Eklektik Düşünceye Neden Olan Kelami Konular

3.3.1. Varlık

Eş'ari'ye göre varlık madum ve mevcut olarak ikiye ayrılır. Mevcudu 'var olmak' diye tanımlayıp bunu mahlukat için kullanırken, madumu ise ikiye ayırmış ve bunlardan birincisine; var olup sonradan yok olan, ikincisine ise; hiç var olmayandır demiştir.²⁵⁷ Varlığı, ikiye ayırmamasındaki temel sebebi ise, kelimcilerin varlığın kısımları hakkında ayrıntıya girmemeleri olarak gösterilebilir.²⁵⁸

Şehristani'ye baktığımızda; duyu, akıl ve haberi bilginin temel kaynakları olarak kabul ettiğini görüyoruz. Felsefi yaklaşımı benimsemiş olmakla birlikte bu hususta Gazali'yi takip eden ilk kelamcı olarak kabul edilen Şehristani, Allah'ın varlığı ve birliği hususunda akli ve nakli delilleri esas alır. Ancak rü'yetullah meselesinde, Eş'ari çizgiden çıkararak, bunun sadece nakil ile bilinebileceğini savunur.²⁵⁹

Kadı Beyzavi'ye göre; Allah'ın varlığı alemde hareketle ispat edilebilse de, mahiyeti idrak edilemez. Çünkü sonlu ve mürekkebe bir varlık değildir.²⁶⁰

İci ise Allah'ın varlığı hususunda İmam Eş'ari'den farklı düşünerek, tür olarak Allah'ın varlığının alemin varlığından farklı olmadığını savunurken²⁶¹ Devvani'de, akıl eksikliği olmayan ve yaratılışı bozulmamış bir kimsenin sadece akıl ile Allah'ın varlığını ve birliğini kavrayabileceğini belirtir.²⁶²

²⁵⁴ İmam Eş'ari, *el-İbane an Usuli'd-Diyane*, Dar-u İbn Hazm, Beyrut 2003, s. 14,15,16,17,18,55-59.

²⁵⁵ Fahreddin er-Razi, *Mefatihul-Gayb*, 12/395, s. 396.

²⁵⁶ Amidi, Ali b. Ebi Ali Seyfuddin, *Ebkaru'l-Efkarfi Usuli'd-Din*, Tah. Ahmed Muhammed el-Mehdi, Daru'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, Kahire 1424/2004, s. 1/454.

²⁵⁷ İbn Füre, *Mücerred*, s. 27-252.

²⁵⁸ Eş-Şehristani, Muhammed b. Abdülkerim, *Varlığın Kısımlarının Belirlenmesi*, Çev. Aygül Akyol, Aytekin Özel, *GÜÇİFD*, Çorum 2005/1-2, C. IV, Sayı 7-8, ss. 181-189, s. 181.

²⁵⁹ Harman, Ömer Faruk, 'Şehristani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s.s. 468-470, s. 469.

²⁶⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, 'Beyzavi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1992, s.s. 100-103, s. 101.

²⁶¹ El-İci, Abdurrahman, *Kitab el-Mevakif*, Neşr. Soerensen, Leipzig 1848, s. 90.

²⁶² Anay, 'Devvani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 258.

3.3.2. Bilgi

İmam Eş'ari'ye göre insanda doğuştan olan bilgiler, istidlali bilgilerdir.²⁶³ Bunun delili ise, marifetullahın bu dünyada zorunlu olmamasıdır. Şayet zorunlu olsaydı hiç kimsenin aklına şüpheli düşüncelerin gelmemesi gerekirdi. Yani Eş'ari'ye göre Allah'ı bilmenin zorunlu olduğu yer ahirettir.²⁶⁴ Eş'ari kelamcılarında biri olan Cüveyni'ye göre ise; Bir şeyi olduğu gibi kavramak olan bilgiyi meydana getirmek için bir vasıta olan akıl, mutlak ve sınırsız değildir. Akıl yürütmek ise, Allah'ın varlığını bilmek için dinin yüklediği bir vecibedir. Nitekim nakli bilgi akla da aykırı değildir.²⁶⁵

Allah'ın varlığına hudus, imkân vb. kavramlardan değil de, âlemin varlığından ve düzenli işleyişinden hareket ederek ulaşmaya çalışan İmamü'l-Harameyn el-Cüveyni, Eş'ari'den farklı bir yol izlemiştir. Ancak bu yolda sadece kavramlara dayanmaktadır.²⁶⁶

Cüveyni, Allah'ın varlığını hudus ve kıdem zıtlığından hareketle delillendirmektedir.²⁶⁷ Bu da bize Cüveyni'nin bilgi kaynağı olarak akli esas aldığını ve akıl yürütmeye sonuca gittiğini göstermektedir. İstidlalin mevcut olması durumunda, bilginin bir kısmına ihtiyaç duyulması sebebiyle aklın, bilgi olduğunu savunan Cüveyni'ye göre bilgi, kendisinde bulunduğu mahallin, bilen olmasını sağlayan şeydir.²⁶⁸

Eş'ari ise bilginin, kişide var olan bir sıfat olduğunu ve bu sıfatın kişinin var olduğu müddetçe onunla olduğunu, yokluğu durumunda bu sıfatın da ortadan kalkacağını savunur.²⁶⁹

İbn Füreke'ye göre ise; Dini konularda nasların bildirdiği hükümler geçerli olmakla birlikte, akıl vazgeçilmez, sınırsız bir bilgi kaynağı değildir. Mesela akıl, asi olan bir müminin ebedi olarak azaba uğratılmasını hikmete aykırı bulmazken; Kur'an ve sünnete göre asi mümin ebedi bir azaba uğratılmayacaktır.²⁷⁰ Bu da bize, züht hayatına daha fazla önem veren İbn Füreke'in nakli esas aldığını, aklın ise her daim aciz kaldığını göstermektedir. Halbuki İmam Eş'ari akli tepkisel olarak ele alırken Mutezileye daha

²⁶³ İbn Füreke, Mücerred, s. 33.

²⁶⁴ Mavil, İmam Eş'ari'nin Kelam Düşüncesi, İsam Yay, s. 215.

²⁶⁵ Abdulazim ed-Dib, Cüveyni, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 142-143.

²⁶⁶ Keskin, *Eş'ari'nin Allah'ın Varlığı ve Sıfatları Hakkında Kullandığı Bazı Argümanların Değerlendirilmesi*, s. 4.

²⁶⁷ Cüveyni, *Kitabu'l-İrşad*, s. 17-29.

²⁶⁸ El-Cüveyni, İmam el-Harameyn, *Kitab el-İrşad*, Neşr. Luciani, Paris 1938, s. 69.

²⁶⁹ Mavil, *İmam Eş'ari'nin Kelam Düşüncesi*, s. 196.

²⁷⁰ Yavuz, 'İbn Füreke', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 496.

fazla yaklaşmakla beraber görüşlerini sistemleştiren İbn Füreke'in ise Mutezileye uzak olduğunu göstermektedir.

İbn Füreke selefe yakın bir çizgide bulunmakla birlikte, ilhamı kesinlikle kabul etmediğini de ifade etmek gerekir.²⁷¹ Bu da bize onun nakli esas aldığını, keşfi kabul etmediğini ve akli yetersiz gördüğünü göstermektedir.

Şehristani de bütün bilginin akılla elde edildiğini ancak bunun vahiyle zaruri kılındığını bunun ise Allah'ı bilmek hususunda uygulandığını savunur.²⁷² Fahreddin er-Razi ise, doğru ile yanlışın arasındaki farkın akıl ile bilinemeyeceğini savunurken kesin olan tüm bilgilerin zaruri bilgi olduğunu ve bu doğrultuda insana düşen ilk görevin Rabbini bilmek olduğunu söyler.²⁷³

Kelamı ilimlerin başı olarak kabul eden İci, kelamın sadece inanılan konuları değil, inanılmayan şeyleri de içerisine alması gerektiği üzerinde durur. Bu da o dönemden bu döneme yaklaşık bir bakış açısı olduğunu da gösterir. Yani tüm zamanlarda hep aynı sorunlar mevcuttur. Zaruri bilginin insanda doğuştan vardır.²⁷⁴

Bigi hususunda Gazali'yi takip eden Cürcani, bilgiyi düşünerek ve akıl yürüterek elde ettiğimizi savunur. Ayrıca o, şüpheden ve sofistik kanıtlardan da kaçınmaktadır. Yani bilgi hususunda realizmi²⁷⁵ ve İslam filozoflarıyla aynı yolu takip etmektedir. O, felsefeyle meczedilmiş bir gelenek içinde yaşamış olsa dahi, felsefeyi bir kenerda tutup, kelam ilmi içinde gittiği yolda nasları esas almıştır.²⁷⁶

Allah'ın varlığı ve birliği hususunda akli delil olarak kabul eden Devvani ise; Allah'ın sıfatları için ise nakli esas almaktadır. Ayrıca işraki sezgiyi kabul eden Devvani'ye göre, hikmete ilişkin pek çok mesele sezgi olmadan anlaşılabilir.²⁷⁷ Bu da bize Devvani'nin tasavvufun etkisinde kaldığını göstermektedir. Zira dönem dönem fikirlerinde kaymanın olduğunu söylesek, bize verilen son bilgiler onun fikri yapısını göstermektedir.

²⁷¹ Yavuz, 'İbn Füreke', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 497.

²⁷² Şehristani, *Nihayet el-İkdam*, Çev. A. Guillaume, Oxford 1934. s. 371.

²⁷³ Er-Razi, Fahreddin, *Muhassal Efkâr el-Mukaddimin ve'l-Müteahhirin*, Nasır ed-Din Tusi'nin şerhiyle birlikte, Kahire 1323/1905, s. 29-71-28.

²⁷⁴ Görgün, Tahsin, 'İci', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXI, İstanbul 2000, ss. 410-414, s. 412.

²⁷⁵ Gümüş, 'Cürcani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 135.

²⁷⁶ Cürcani, 'Şerhu'l-Mevakif', s. 23.

²⁷⁷ Anay, 'Devvani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 258.

3.3.3. İlahiyat

Marifetullahı ilimlerin en yücesi kabul eden Gazali, bunun insanlar tarafından anlaşılabilir şekilde Kur'an-ı Kerim'de yer aldığını belirterek, marifetullahı Allah'ın zatı, sıfatları ve filleri şeklinde bölümlere ayırmıştır. Allah'ın zatı, anlaşılması ve ulaşılması en zor konudur. Bu yüzden zat konusu Kur'an'da işaretlerle zikredilmiş, takdis ve tazim ifadelerine yer verilmiştir.²⁷⁸

Allah'ın varlığını ispat için, hudus delilini ve mantıki önermeleri kullanan Gazali aynı zamanda Kur'an metodunu esas alır ki, bu hususta gaye ve nizam delilinden de bahseder.²⁷⁹ Allah'ın varlığının kabulü apaçık ve fitridir. Dolayısıyla bu konuda çok fazla delil üzerinde durmaya gerek yoktur.²⁸⁰ Bu da bize gösteriyor ki, fitratı bozulmamış bir insan Rabb'inin varlığı noktasında şüpheye düşmeyeceği gibi, varlığına inanmak için de bir delile ihtiyaç duymayacaktır. Çünkü bu kabul fitrata ilahi kudret tarafından işlenmiştir. O halde, getirilen deliller, fitratı bozulanlar içindir.

3.3.3.1. Sıfatlar

Eş'ari'ye göre hakikatte yaratıcı Allah'tır ve yaratmada O'nun hiçbir ortağı da yoktur. Buna göre Allah'ın en özel vasfı O'nun yaratmaya kadir olmasıdır.²⁸¹ İbn Füreke Eş'ari'nin; fiillerinin kendisine delalet etmesiyle bilinen sıfatlar olan hayat, ilim, kudret, irade ve noksanlık bildiren niteliklerin Allah'ın zatından nefyilmesiyle bilinen sem, basar, kelim ve beka olmak üzere ilahi sıfatları iki kısma ayırdığını belirtir.²⁸²

Bakıllani; Zati ve fiili sıfatları, te'vil etmek veya zahiri manalarıyla kullanmak doğru olmamakla beraber, te'vil yapmak bizi isabetli bir görüşe götürmeyeceği gibi, zahirine göre anlamak da teşbihe yol açabilir.²⁸³ O, haberi sıfatlarda ise Eş'ari'nin yanı sıra Ahmed b. Hanbel'in etkisiyle de selefte uymuştur.²⁸⁴ Bakıllani'de dikkat çeken bir diğer durum ise ahval teorisidir. Şehristani'ye göre Bakıllani ahval konusunda çeşitli tereddütler yaşamış olsa da ahvalin ispatı üzerine karar kılarken Ebu Haşim'in ispat

²⁷⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, 'Fahredden er-Razi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XII, İstanbul 1995, s.s. 88-95, s. 91.

²⁷⁹ Yavuz, 'Gazali', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 507.

²⁸⁰ Yavuz, 'Gazali', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 508.

²⁸¹ Şehristani, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Müessesü'l-Halebi, Kahire, trs, s. 100.

²⁸² İbn Füreke, Mücerred, s. 41.

²⁸³ Gölcük, 'Bakıllani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.532.

²⁸⁴ Gölcük, 'Bakıllani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.533.

ettiği ahvali sıfat olarak kabul etmiştir.²⁸⁵ Bununla birlikte Bakıllani, *et-Temhid*'de ahval teorisini reddetmiş olsa da, kurallarının doğru şekilde ispatlanması durumunda her iki izah tarzının da kabul edilebileceğini belirtir.²⁸⁶ Cüveyni de tıpkı Bakıllani gibi ahval teorisini kabul ederek savunmuştur.²⁸⁷ Ancak daha sonra yazmış olduğu *Burhan* adlı eserinde, Allah'ın kadim ilmiyle kulun muhdes ilminin birbirine zıt olması sebebiyle hakikatte kıyaslanamayacağını belirterek ilmiyyet şeklinde birleştirilebileceği ifade edilen ahval teorisini reddetmiştir.²⁸⁸

İbn Füreke'ye göre; Allah cevher ve cisim olmadığı gibi, cevher ve cismin vasıflarıyla da tavsif edilemez. O Ezeli ve ebedidir, sadece zatında değil sıfatlarında da taktır.²⁸⁹ İlahi sıfatlar Kur'an ve Sünnet'e göre tespit edilmeli ve tenzih ilkesine göre anlaşılmalıdır. Selefe yakın olan İbn Füreke, zat ve sıfat ilişkisi bakımından Allah'ın sıfatlarının ve özellikle haberi sıfatların da tevil yoluyla bilinebileceğini ancak sonuç olarak selefin benimsediği tenzih anlayışına varılacağını düşünmektedir. Zira zihin olarak tevilden kaçmak mümkün olmadığı gibi, teşbih inancını benimsemekte mümkün değildir.²⁹⁰

Zat-sıfat ilişkisini 'ahval teorisi' ile açıklayan Cüveyni, İlahi sıfatların ancak Zat ile birlikte düşününebileceğini, zattan ayrı olamayacaklarını savunur. Beka sıfatı zattan öte bir sıfat değildir, yani Allah zatında mevcut bir sıfattan dolayı değil zati gereği bakidir.²⁹¹

Gazaliyle beraber müteahhirun döneminin başlamasına zemin hazırlayan Cüveyni'nin Allah'ın sıfatları konusunda Selefe yakın bir yol takip ettiği dolayısıyla bir ölçüde fikirlerini değiştirdiği belirtilir.²⁹²

Yine Cüveyni'ye göre Allah'ın sıfatları zati ve manevi olarak ikiye ayrılmakla birlikte; her zati sıfat, zat var oldukça var olur ve kaim bir illete dayandırmayız, manevi

²⁸⁵ Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *Nihyetü'l-İkdam fi İlmi'l-Kelam*, Tah. Ahmed Ferid el-Mezidi, Daru'l-Kütübil-İlmiyye, Beyrut 1425, s. 79.

²⁸⁶ Bakıllani, *et-Temhid fi'r-Red ale'l-Mülhidin ve'l-Muattıla ve'r-Rafizeti ve'l-Havarici ve'l-Mutezile*, Daru'l-Fikril-Arabi, Kahire 1947, s. 153-155.

²⁸⁷ Cüveyni, *eş-Şamil fi usulid-Din*, Tah. Ali Sami en-Neşşar, Münşetül-Mearif, İskenderiyye 1969, s. 629-633.

²⁸⁸ Cüveyni, İmamü'l-Harameyn Ebü'l-Meali Rükneiddin Abdümelikb. Abdullah, *Burhan fi Usulil-Fıkıh*, Tah. Abdülazim ed-Dib, Camiatü Katar 1979, 1/29, s. 130.

²⁸⁹ İbn Füreke, *Müşkilü'l-Hadis ve Beyanuhu*, Thk. Abdulmu'ti Kal'aci, Daru'l-Va'y, Halep 1982, s. 116-121.

²⁹⁰ Yavuz, 'İbn Füreke', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 496.

²⁹¹ ed-Dib, 'Cüveyni', s. 142-143.

²⁹² ed-Dib, 'Cüveyni', s. 143.

sıfatlar ise mevsufta bulunan bir illete bağlıdır bu iki tür sıfat, uzayda yer kaplayan cevher örneğiyle açıklanabilir.²⁹³

Cüveyni de kalam-ı nefsi'yi kabul etmiş ve onu zihindeki düşünceler olarak isimlendirmiş; bunların işitme duyusuyla algılanıp, idrak edildiğini iddia etmiştir. Cübbai'ye göre kalam seste değil, seslerle birleşen harflerden oluşur.²⁹⁴ İsimleri sıfatlar gibi kabul eden Cüveyni;

a. Allah'ın isimlerin bir kısmı Allah'ın O olduğunu ifade eder. Bunlar Onun varlığına delalet eden isimlerdir.

b. Bazı isimleri ise, O'nun varlığı dışındakilere delalet eder,

c. Bazı isimleri ise, O'nun ne varlığını ne de varlığı dışındaki şeyleri ifade eder.

Cüveyni Allah'ın isimleri hususunda Kitabü'l-İrşad'da fasıllardan birine 'Din Açısından Allah'ın ilmi' diye ayrı bir başlık katmış ve Allah'ın isimlerini bu yönde açıklama yoluna gitmiştir.²⁹⁵ Ancak isimlendirme hususunda 'hocamız' diyerek bu hususta İmam Eş'ari'yi takip edip, onun görüşlerini benimsemiştir.

Cüveynî, Allah'ın sıfatlarını nefsi ve manevî olmak üzere iki kısma ayırır:

a. Nefsi Sıfatlar: Nefs için olup, o nefsin bulunmasına bağlı sıfatlardır. Nefs devam ettikçe bu sıfatlar ondan ayrılamaz ve mevsufla kâim, sebeplerle muallel değil, bizzat nefsin kendisiyle mualleldir. Meselâ cevherin boşlukta mekân tutması, cevherin kendisinin devamı süresince ondan ayrılmayan isbat sıfatıdır. Yani yer tutmuş olma vasfı, cevherin varlığını ortaya koyan bir sıfattır ve bu sıfatın sebebi cevher üzerine zâid herhangi bir şey değil, cevherin kendisidir.

b. Manevî Sıfatlar: Mevsuf için sâbit olan hükümler olup, onunla kâim olan illetlerle mualleldirler. Meselâ bilenin âlim sıfatıyla muttasıf olması onunla kâim olan ilim sıfatıyla mualleldir. Şu halde manevî sıfatlar doğrudan mevsufun bulunmasıyla değil, mevsufun bulunmasına bağlı sebeplerle mualleldir. Şu halde manevî sıfatlar doğrudan mevsufun bulunmasıyla değil, mevsufun bulunmasına sebeplerle mualleldir.²⁹⁶

²⁹³ Cüveyni, *Kitabu'l-İrşad*, s. 44.

²⁹⁴ Cüveyni, *Kitabu'l-İrşad*, s. 98.

²⁹⁵ Cüveyni, *Kitabu'l-İrşad*, s. 125.

²⁹⁶ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, s. 44-45.

Eş'ari boş bir araziye gidip çamurun kendiliğinden tuğlaya dönüşüp bir bina olmasını görmenin cehalet olduğunu vurgulayarak²⁹⁷, Allah-u Teala'nın '*attığınız o meniyi hiç düşündünüz mü? Onu siz mi yaratıyorsunuz yoksa yaratan biz miyiz?*'²⁹⁸ ayetinde olduğu gibi, nakli ve akli izahlar doğrultusunda O'nun varlığını savunurken, Cüveyni 'nin hareket noktası daha çok Mu'tezili görüşün reddiyle başlamıştır.

Gazâlî, Allah'ın sıfatlarını, O'nun zâtı ve sıfatları yönünden açıklamaya çalışmıştır:

a. Allah'ın Zâtı: Konuyu on dava şeklinde gruplandırılan Gazâlî, burada Allah'ın varlığı (vücut), kıdem, bekâ, O'nun cevher, cisim ve araz olmaması, bir yönde bulunmaması, Arş'a oturmaktan münezzeh olması gözle görülmesi ve vahdaniyet gibi konular üzerinde durmuştur.²⁹⁹

b. Allah'ın Sıfatları: Eş'arî'nin kabul ettiği yedi sıfatın açıklaması yapılmıştır ki, bunlar Kudret, İlim, Hayat, İrâde, Semi', Basar ve Kelâm sıfatlarıdır.³⁰⁰

Gazali göre Allah'a nisbet edilen haberi sıfatlar, te'vil edilebilir. Bu hususta Arap dilinin işlevselliğini de unutmamak gerekir. Gazali haberi sıfatların yorumlanabilmesine imkan tanırken Hanbeli-Selefi ekole de cevap vermiş olmakta ve selefi düşüncüyü sadece avama tavsiye etmektedir.³⁰¹

Gazali, Allah Teala'nın; ilim, hayat, sem', basar, kadir, mürid ve mütekellim olduğunu iddia ederken Onun yedi sıfatı olduğunu söylemektedir. Bu sıfatlar Gazali tarafından, ilki ilahi sıfatların ayrı ayrı ele alınması, ikincisi ise müşterek sıfatların ele alınması şeklinde iki kısma ayrılarak esas alınmıştır.³⁰² Gazali, Allah'ın varlığını ispatta olduğu gibi, Ehl-i Sünnet kelâmcılarının; kudret, ilim, hayat, irade, sem', basar ve kelâm şeklinde saydığı subuti sıfatları, evrendeki gaye ve nizamdan hareketle açıklar.

Fahrüddîn er-Râzî sıfatları üç gruba taksim etmiştir ki, daha sonra bu tasnif, birçok kelâmcı tarafından da benimsenmiştir:

a. Zâti Sıfatlar: Daha önceki kelâmcılarda olduğu gibi, Allah'ın varlığı hudûs ve

²⁹⁷ Eş'ari, *el-Luma*, s. 42.

²⁹⁸ Vakıa, 56/58-59.

²⁹⁹ Gazâlî, *el-İktisâd*, s. 22-59.

³⁰⁰ Gazâlî, *el-İktisâd*, s. 60-95.

³⁰¹ Yavuz, 'Gazali', s. 508.

³⁰² Gazzali, Ebu Hamid, '*İtikadda Orta Yol*', Çev. Kemal Işık, AÜİF Yayınları, Ankara 1971, s. 60.

imkân delilleriyle isbat edilmiştir.³⁰³

b. Selbî Sıfatlar: Allah'ın mâiyetinin diğer mâhiyetlere zıt olması, bir mahalde bulunmaması, bir yönde olmaması, hâdislerin Allah'ın zâtıyla kâim olmaması, Allah'a elem, lezzet, tad ve kokunun isnâd edilmemesi gibi sıfatlardır.³⁰⁴

c. Subûtî Sıfatlar: Allah'ın âlim, kâdir, semî', basîr, hayy, mütekellim ve mürîd olmasıdır.³⁰⁵

Yine Razi'nin de akaide dair temel görüşleri, gençliğinden ölümüne kadar çeşitli değişikliklere uğramıştır.³⁰⁶ Eş'ariyye'nin sistematiği üzerinde farklılık arz eden en farklı görüşü ise, sıfatlar üzerinedir. Fahreddin Razi ilahi sıfatları; hakiki, izafî ve selbî olmak üzere üçe ayırmakla birlikte aklen ispat edilebilen sıfatların Allah'a isnat edilmesini caiz görmüş ancak gerçek sıfatların sayısının bilinemeyeceğini de ifade etmiştir.³⁰⁷ Ayrıca nasslarla sabit olmayan bir ismin Allah'a nisbet edilmesi doğru değildir.³⁰⁸ Allah'ın vücud sıfatıyla ilgili ise Razi, bunun Allah'ın zatına zait bir sıfat olduğu görüşüne sahiptir. Ancak İmam Eş'ari vücud sıfatının diğer sıfatlarla lafzen ortak olduğunu, mana olarak diğer varlıkların vücud sıfatıyla ortak olmadığını savunur. Yani Allah'ın vücud sıfatı zatının aynı olup zata zait ayrı bir sıfat değildir. Dolayısıyla Allah'a nispet edilen vücut sıfatı, Allah'ın varlığının başlangıcını ve sonu bulunmayan mutlak mevcudiyeti ifade eder.³⁰⁹ Bununla birlikte Fahreddin Razi, İmam Eş'ari'nin kelam sıfatına yönelik görüşünü de zayıf bulmaktadır.³¹⁰ Nitekim Eş'ari'ye göre Allah'ın keyfiyetsiz görülmesi nasıl imkansız değilse, kelamının keyfiyetsiz şekilde işitilmesi de imkansız değildir. Ayrıca Hz. Musa, ses ve harften oluşmayan ezeli ve kadim olan kelamı işitmiştir.³¹¹ Ancak Razi'ye göre Hz. Musa Allah'ın kadim kelamını ağaçtan değil Allah'tan işitmişken, harf ve sesi de ağaçtan işitmiş olabilir.³¹²

³⁰³ Râzî, *el-Muhassal*, s. 137-144.

³⁰⁴ Râzî, *el-Muhassal*, s. 145-151.

³⁰⁵ Râzî, *el-Muhassal*, s. 152-180.

³⁰⁶ Yavuz, Yusuf Şevki, 'Fahreddin er-Razi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XII, İstanbul 1995, s.s. 89-95, s.90.

³⁰⁷ Yavuz, 'Fahreddin er-Razi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 91.

³⁰⁸ Fahreddin er-Razi, *Allah'ın Aşkınlığı- Esasu't-Takdis fi ilmi'l-Kelam*, s. 13.

³⁰⁹ İbn Füre, *Mücerredü Makalatiş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, Tah. Danyal Gimare, Daru'l-Meşrik, Beyrut 1987, s. 27,28,42. Fahreddin er-Razi, *Mealimu Usuliddin*, Tah. Taha Aburrauf sad, Daru'l-Kutubil-Arabi, Lübnan, trs, s.29.

³¹⁰ Fahreddin er-Razi, *Mefatihul-Gayb*, Daru İhya'it-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1420, s. 24/594.

³¹¹ Fahreddin er-Razi, *Mefatihul-Gayb*, s. 24/492.

³¹² Fahreddin er-Razi, *Mefatihul-Gayb*, s. 24/593.

Seyfüddin Amidi'ye göre Allah'ın sıfatları akli delillerden önce, üzerinde icma edilmiş olan nakli-sem'i delillerle bilinir.³¹³ İbn Füreke gibi o da haberi sıfatları tevile tabi tutmuştur. Bununla birlikte deliller hususunda, kelamcıların delillerini tenkit edip bunları yeniden ele almıştır.³¹⁴

Kadı Beyzavi ise sıfatları Onun zatından ayrı düşünülebileceğini söylerken bu durumun Onun birliğine hâlel getirmeyeceğini ifade eder. Yine haberi sıfatların mahiyeti bilinemez. O'nun ahirette nasıl görüleceği ise dünya şartlarıyla açıklanamaz.³¹⁵

Taftazânî'nin sıfatları tasnifi biraz değişikdir. O'na göre Allah'ın sıfatları üç gruba ayrılır:

- a. Selbî Sıfatlar: Allah'ın bir olması, herhangi bir cihette ve mekânda olmaması gibi.
- b. İzâfî ve Fiilî Sıfatlar: Allah'ın yüce, azim, evvel, âhir, kâbız (öldüren), bâsıt (yayan), hâfid (alçaltan) ve râfi' (yücelten) gibi sıfatlar bu kâbildendir.
- c. Hakîkî Subûtî Sıfatlar: Allah'ın âlim, kâdir, hayy, semi' ve basîr olması bu grubu teşkil ederler.³¹⁶

3.3.3.2. Rü'yetullah

Bakillani'ye göre; Bir kimseyi gördükten bir süre sonra onu görmeden de tehayyül edebiliriz. İşte tehayyül edebildiğimiz bu şey bir çeşit idrak olup, görmek ve bakmak demektir. Ancak bazı şeyleri de bildiğimiz halde tehayyül edemeyiz. Bunlar, Allah Teala'nın zâtı, sıfatları ve sureti bulunmayan diğer tüm hususlardır.³¹⁷ Bunları tehayyül edemeyişimiz, bunların olmadığı anlamına gelmediği gibi, tehayyüle izafetle bunlara 'rüyet' deriz. Musa (as)'ın Allah'a; *'bana kendini göster, Sana bakayım'*³¹⁸ demesi, Peygamberin Allah'ı bilmediği ya da Onu bir cisim zannettiği anlamına gelmez. Zira bu kabul edilseydi Mücessime'nin görüşü de kabul görürdü. Ancak Allah'ın cisim olduğunu söyleyen ile putlara ve güneşe tapan kimse arasında hiçbir fark yoktur.³¹⁹

³¹³ Yüksel, 'Amidi', s. 58.

³¹⁴ Yüksel, 'Amidi', s. 58.

³¹⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, 'Kadı Beyzavi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1992, ss 100-103, s. 101.

³¹⁶ Taftazânî, *Şerhü'l-Mekâsîd*, C. III, s. 51-52.

³¹⁷ Gazzali, *İtikad'da Orta Yol*, s. 50.

³¹⁸ Araf, 7/143.

³¹⁹ Gazzali, *İtikad'da Orta Yol*, s. 52.

Nitekim bir şeyin görülmesi anlamına gelen rü'yet, Allah hakkında, Allah gözle görülür mü? Sorusunu ortaya çıkarmıştır. Bir varlığın gözle görülmesinin Ona yaratılmışlık anlamı katmadığını savunan Eş'ari'ye göre³²⁰ '*Gözler Onu idrak edemez ama O, bütün gözleri idrak eder*'³²¹ ayetinden hareketle, bunun ahirette değil bu dünyayla alakalıdır.³²² Yani imam Eş'ari rü'yetullahın ahirette gerçekleşeceğini ifade eder. Allah'ın görülmesi hususunda Bakillani ise, Allah'ın bu dünyada Hz. Peygamber tarafından kalp gözüyle değil baş gözüyle görüldüğünü söylemiştir.³²³

Rü'yet konusunda İmam Eş'ari gibi Hz. Musa örneğini veren Cüveyni, rü'yeti inkar etmenin tekfiri gerektireceğini belirtmekle birlikte, Allah Teala'nın görülmesinin aklen sabit olup bunun cennette gerçekleşeceğini savunur.³²⁴ Ancak Eş'ari rü'yetullah'ın kesin olarak cennette görüleceğine dair her hangi bir ifade kullanmamış ancak cennet ehline verilecek en şerefli şeyin, Allah Teala'yı görmek olduğunu belirtmiştir.³²⁵ Şehristani ise rüyatullahı, aklın tasdik ettiğini vahyin ise bunu zorunlu kıldığını belirtir.³²⁶

Var olan her şeyin görülmesinin aklen mümkün olduğunu savunan Eş'ari'ye³²⁷ karşılık Fahreddin Razi, rüyetullahın akli delillerle ispatlanamayacağını bu yüzden bu konuda Kur'an ve Sünnet'in zahirine tutunmak gerektiğini savunarak Mu'tezileden yana tavır sergilemiştir.³²⁸

3.3.3.4. Efal-i İbad

Bakillani, kulların fiili hususunda çağdaşı olan İbn Fürekan ile aynı düşünceye sahiptir. Ancak fiilin meydana gelişinde, kulun sorumluluğuna esas teşkil edecek kısmi bir irade hürriyetine sahip olduğunu savunarak Eş'ari'den ayrılır.³²⁹

Cüveyni iki kudretin beraber etki yapmasıyla, yani kulun fiilinin birinin Allah'a diğerinin ise kula ait olmasıyla, meydana gelen görüşü reddeder. Çünkü tek olan fiil iki kudrete bölünemez. Yani fiil sadece kulun kudretiyle meydana gelir ancak kulda bu

³²⁰ Eş'ari, *el-Lüma*, s. 79.

³²¹ En'am, 6/103.

³²² Eş'ari, *el-Lüma*, s. 81.

³²³ Gölcük, 'Bakillani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.532.

³²⁴ Cüveyni, *Kitabü'l-İrşad*, s. 154-156.

³²⁵ Eş'ari, Ebu'l Hasan, *el-İbane an Usul ed-Diyane*, Haydarabad 1321/1903, s. 16.

³²⁶ Şehristani, *Nihayet el-İkdam*, s. 313.

³²⁷ Bağdadi, Abdulkadir, *Usulu'd-Din*, Tah. Ahmed Şemseddin, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1423/2002, s. 119.

³²⁸ Fahreddin er-Razi, *Erbain fi Usuli'd-Din*, Tah. Ahmed Hicazi eş-Şeka, Mektebul-Külliyetil-Ezheriyye, Kahire 1986, 1/277.

³²⁹ Gölcük, 'Bakillani', s.533.

kudreti yaratan Allah'tır. Dolayısıyla kulun kudreti onun eseri olmayıp sadece sıfatıdır. Bu sıfatla meydana gelen fiil ise hadis kudret açısından kula, takdir ve yaratma açısından ise Allah'a nispet edilir.³³⁰ Ayrıca onun, fiillerin meydana gelişinde kesbin rol oynadığını savunarak Mutezile anlayışına yaklaştığı kabul edilmektedir.³³¹

Eş'ariyenin kesb teorisini cebre yaklaştıran Razi'nin ise bu hususta Eş'ariyye'den çok Mutezileye yakın durduğu iddia edilse de kelama ve tefsire dair eserlerinde bunun aksi bir anlayışa sahip olduğu görülmektedir.³³²

3.3.4. Nübüvvet

Resul ve nebi kavramları üzerine kelamcılar farklı tanımlarda bulunmuş olsalar da İmam Eş'ari'nin bu konudaki görüşü şöyledir; Resul halka gönderilen, risaleti tebliğ etmekle görevli olan ve halkın itaat etmesi emredilen kişidir. Nebi ise bir kavme gönderilmemiş olabilir ve risaleti tebliğ etmesi emredilmemiş olabilir. Bunların durumu makamını yükseltecek özel kerametlerle ortaya çıkar.³³³ Amidi ve İci'ye göre ise nübüvvet; Allah'ın seçtiği kimseye 'sen benim resulümsün' deyip tebliğ etmesini emretmesidir.³³⁴ Teftazani'ye göre de, nebi vahyedilen şeyleri tebliğ etmek için Allah tarafından gönderilmiş insandır.³³⁵

İbn Füreke'ye göre; Günahtan korunmuş olan peygamberlerin önemsiz hata yapması mümkün iken peygamber olmadan evvel küfre düşmeleri de aklen caizdir. Ancak ismet sıfatı gereği heva ve heveslerine uymaktan korunmuşlardır.³³⁶ İci ise, Peygamberlerin büyük günah dahi işleyebileceklerini ancak vahyin böyle bir şeyin olmadığını gösterdiğini belirtir.³³⁷ Risalet nübüvvetten daha geniş bir kavramdır. Yani her resul nebidir ancak her nebi resul değildir.³³⁸

Fahreddin Razi'ye göre ise; Seçkin bir sınıfı teşkil eden Peygamberler, doğru inanç ve güzel davranış yönünden insanların eksiklerini tamamlarlar. Çünkü

³³⁰ ed-Dib, 'Cüveyni', s. 143.

³³¹ Yavuz, 'Kesb', s. 305.

³³² Yavuz, 'Kesb', s. 305.

³³³ İbn Füreke, *Makaltü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, Tah. Ahmed Abdurrahim, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire 1425/2005, s. 180.

³³⁴ Amidi, *Ebkaru'l-Efkar fi Usulid-Din*, 4/12. El-İci, Adudiddin, *Mevakiffi İlmi'l-Kelam*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, trs., s. 337.

³³⁵ Taftazani, Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Makasid*, tah. İbrahim Şemseddin, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001, 3/268.

³³⁶ İbn Füreke, *Şerhu'l-alim ve'l-Müteallim*, Thk. Ahmet Abdurrahim es-sayih-Tevfik Ali Vehbe, Mektebetü's-Sekafetu'd-Diniyye, Kahire 2009, 29ab-30ab.

³³⁷ İci, *Kitab el-Mevakif*, s. 218.

³³⁸ Yavuz, 'İbn Füreke', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 497.

peygamberler fizik ötesi alemle ilişki kurma imkanına sahip oldukları için insanlık ufkunun en üst mertebesinde yer almışlardır. Bu nedenle Razi peygamber olduğunu söyleyen bir kimsenin, insanları Allah'a inanmaya ve salih ameller işlemeye devam edip onların dünya ve ahirette mutluluğa erişebilmesini gerektiren bilgileri öğretmesini peygamberliğin bir delili olarak değerlendirir.³³⁹

Peygamberliğin delili için, peygamberin insanları dünya ve ahiret mutluluğuna eriştirecek bilgiler öğretmesini ön gören Razi, Gazali'nin nübüvvet anlayışına yaklaşmış olsa da Hz Peygamberin nübüvvetini Kur'an'ın mucize oluşuyla kanıtlamaya çalışmış ancak daha sonra sarfe nazariyesine meyletmiştir.³⁴⁰

Sarfe nazariyesi Kur'an'ın sadece fesahat ve belağat açısından mucize olduğunu savunan bir teoridir. Bu sebepten dolayı Kur'an'ın tezine aykırı bulunup Ehl-i Sünnet alimlerince reddedilmiştir.³⁴¹

3.3.4.1. Kadından Peygamber Gönderilmesi

Maturidi ile Eş'ari arasında meydana gelen görüş farklılıklarından kadından Peygamber gönderilip gönderilmeyeceği meselesidir. Şunu da ifade etmek gerekir ki, Kur'an bir Peygamberler tarihi kitabı değildir. Bu yüzden İlahi Kelam içerisinde gönderilmiş tüm Peygamberleri görmek, okumak mümkün değildir. Dolayısıyla önceki milletlere kadın gönderilmiş olması da mümkündür. Ayrıca Eş'ari'nin peygamberlik için erkek olmanın şart olmadığını söylemesi, ilmin yayılması noktasında kadının da aktif bir rolde olabileceğine de işaretir. Zira dini tebliğ açısından, tebliğde bulunan kimselerin yaşının, cinsiyetinin, dilinin, ırkının bir önemi yoktur. Önemli olan, akıl sahibi olmasıdır. Peygamberin peygamberliğinin vefatıyla birlikte sona ermediğini, Hz. Peygamberin ebedi olarak Allah'ın elçisi olduğunu ve Nübüvvetinin baki olduğunu belirtir.³⁴²

Eş'ari kadınların da nebi olabileceğini iddia ederken İbn Füreke Eş'ari'den farklı olarak, Peygamberlik için erkek olmanın şart olduğunu belirtir.³⁴³ Bunun delili ise Kur'an'da sadece erkeklerin peygamber olarak gönderildiğinin bildirilmiş olmasıdır.³⁴⁴

³³⁹ Razi, Fahrüddin, *en-Nübüvvat*, Nşr. Ahmed Hicazi es-Sekka, Beyrut 1406/1986, s. 189-190; Yavuz, 'Fahreddin er-Razi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 92.

³⁴⁰ Yavuz, 'Fahreddin er-Razi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 92.

³⁴¹ Yavuz, Yusuf Şevki, 'Sarfe', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s.s. 140.141, s. 141.

³⁴² Er, Enes, *Eş'ariliğin Doğuşu ve İlk Dönem Eş'arilik*, İslam Bilimleri Araştırma Dergisi, Samsun 2016, Sayı 1, ss. 59-85, s. 75.

³⁴³ Arğun, Şaban, *Mütekaddimin Dönemi Eş'ari Kelam Âlimlerinin Tasavvufa Bakışı (İbn Füreke Örneği)*, DÜİF Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2016, s. 19.

3.3.4.2. Mucize

Cüveyni'ye göre mucize, peygamberliği ispattaki en büyük delildir. Mucize dışındaki deliller ise kesin olmaktan uzaktır.³⁴⁵ Meydan okumadan evvel gerçekleşen mucizenin hükmü geçersizdir. Mucize meydan okumadan sonra olmalıdır. Çünkü önceden meydana gelen şey onun iddiasıyla ilgili sayılmaz.³⁴⁶

Cüveyni'den önce gelen Eş'ari kelamcısı Bakıllani ise, peygamberlerin gelecekte ortaya çıkacak olsa bile kendi görevlerinin delili olarak gerçekleşen mucizelerin, insanlara bir şeriat yükleyebileceğini kabul etmez.³⁴⁷

Nübüvvetin manasını anlamının gerekliliğini vurgulayan Gazali ise, mucizenin hiç bir şekilde nübüvvetin önüne geçmemesi gerektiğini savunur. Aksi takdirde bu durum kişiyi nübüvvetin sihir ve hayal üzere temellendirildiği görüşüne götürür. Dolayısıyla ortaya zayıf bir iman çıkar. Kur'an Hz Peygamberin nübüvvetinin en önemli delili olmakla beraber, yine Hz. Peygamberin bir takım hissi mucizeleri de vardır.³⁴⁸

Cürcani'ye göre; Sadece Allah'ın kudreti dahilinde gerçekleşen ve melek, insan, cin gibi mahlukatların gücünün yetmediği olağanüstü haller olan mucize³⁴⁹ aynı zamanda, insanların ortaya attıkları bahanelerin geçersiz kılınması içindir.³⁵⁰

Yine Cürcani Peygamberlerin peygamber olduktan sonra göstermiş oldukları olağan üstü hallere mucize, çocukken göstermiş oldukları hallere keramet denildiğini savunur.³⁵¹ Mucizenin tanımını Eş'ari'den farklı zikretmemekle beraber keramet hususunda farklı görüşlere sahipler. Zira Eş'ari kerametın veli kullara has olduğunu söylerken bir zorunluluğun olmadığını da ifade eder.

Cürcani mucizenin yedi şartının olduğunu söyler:

- a. Allah'ın fiili olması,
- b. Aciz bırakma söz konusu olamayacağı için mucizenin olağanüstü olması,
- c. Aciz bırakanın hakikati olarak, muaraza yapılmasının müteazzir olması,
- d. Mucizenin Peygamberlik iddiasında bulunan kimsenin elinde ortaya çıkması,

³⁴⁴ Yavuz, 'İbn Füreke', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 496-497.

³⁴⁵ Abdulazim ed-Dib, 'Cüveyni', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 143.

³⁴⁶ Cüveyni, *Kitabu'l-İrşad*, s. 255.

³⁴⁷ Cüveyni, *el-İrşad*, s. 183.

³⁴⁸ Yavuz, 'Gazali', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 509.

³⁴⁹ Bakıllani, Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed, *Kitabu'l-Beyan*, Trc. Adil Bebek, İstanbul 1998, Rağbet Yayınları, s. 47.

³⁵⁰ Mavil, *İmam Eş'ari'nin Kelam Düşüncesi*, s. 190.

³⁵¹ Gümüş, 'Cürcani', s. 135.

- e. İddiaya uygun olması,
- f. Ortaya çıkan halin, Peygamberlik iddiasında bulunanı yalanlamaması yani onun Peygamber olduğunu tasdiir eder nitelikte olması,
- g. Mucizenin iddiayla birlikte olması, her ne kadar bu hususta farklı görüşler olsa da mucizenin iddiadan sonra gerçekleşmesi gerekir.³⁵²

Cürcani'nin, mucize için ifade ettiği yedi şart diğer alimlerin görüşleriyle uygunluk göstermektedir. Ancak o, bunları sınıflandırarak sistemleştirmiştir.

3.3.5. İman

3.3.5.1. İmanın Tanımı

Bakillani'ye göre kalp ile tasdik etmekten ibaret sayılan iman için bilgi öncelik ifade eder. Yani tasdik bilgiden sonraya bırakılabilir ve günah tasdiki ortadan kaldırmaz. Dolayısıyla iman ile günah aynı anda bulunabilir.³⁵³ Ancak Eş'ari iman için tasdiki öncelik kılmıştır. Zira imanın yeri kalptir ve kalpte olan ne ise dışa yansımaları da o yöndedir. Nasıl ki Hz Peygamber her yönüyle Kur'an-ı Kerim'in emrettiği yolda yürüyorsa iman eden bir kimse de öyle olmalıdır.

Gazali'ye göre iman, kesin tesdikten ibarettir. Tasdik ise şu altı mertebeden meydana gelmektedir:

- a. Adım adım ulaşılan en üstün bilgi olan burhan,
- b. Kelami delillerle varılan,
- c. Hatabi yani iknai delillerle ulaşılan,
- d. Duyumla gerçekleşen,
- e. Kalbi tatminle hasıl olan ve
- f. Ahlakına uygun düşen delillerle meydana gelen tasdiktir.³⁵⁴

Gazali, kelami görüşleri kendine has bir tavırla açıklamakla birlikte, kelimcilerin görüşleri hususunda hep tartışıklarını ancak hiç bir zaman mezheplerini bırakmadıklarını da ifade eder. Bu yüzden de diğer ilimlerle uğraşmalarının kendileri

³⁵² Cürcani, *Şerhu'l-Mevakif*, C. III, s. 399-403.

³⁵³ Gölcük, 'Bakillani', s.533.

³⁵⁴ Yavuz, 'Gazali', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 509.

için daha iyi olacağını düşünür. Çünkü onlarda imani bir tehlike söz konusu değildir.³⁵⁵ Bu da gösteriyor ki, Gazali kelami görüşleri hususundaki dengeyi sağlamak için tasavvuf, felsefe, fıkıh ve mantık ile birlikte hareket eden çok yönlü bir alim olmakla birlikte, kendi mezhebi hususunda da özeleştiri yapmaktadır. Bu da güvenilir olduğuna bir dayanak teşkil etmektedir.

Şehristani'ye göre; İman her ne kadar kalbin tasdiki şeklinde tanımlanmış olsa da, dil ile ikrar kalbin tasdikine delildir.³⁵⁶

Kadı Beyzavi'ye göre ise; İman tasdiktir. İkrar ise tasdiğin olduğunun göstergesidir. Yani imanın gerçekleşebilmesi için dil ile ikrar etmek gereklidir. Amel, iman için şart değildir. Ancak temeli olmayan bir bina da düşünülemez. Dolayısıyla amelsiz iman yetersizdir.³⁵⁷

3.3.5.2. İmanda İstisna

Gazali'ye göre, imanda şüphe küfürdür, istisna ise bir şüphedir. O halde istisna küfürdür. Peki selefin 'inşallah mü'minim' demesindeki sebep nedir? Gazali istisnanın dört şeklinin olduğunu söylerken bunlardan ikisinde şüphenin imanın aslında değil, imanı kamilde yani son nefeste iman ile göçmekte olduğunu söyler. Diğer ikisi ise asla şüpheye dayanmaz. Bunlar;

a. Nefsini övmekten kaçınmaktır. Zira, *'Şu kendini temize çıkaranlara bakmaz mısı? Hayır, yalnız Allah dilediğini temize çıkarır. Onlar da kıl kadar zulüm görmezler.'*³⁵⁸ Buyrulmuştur. Yani 'İnşallah mü'minim'derken bu şüpheden dolayı değil, kendini övmek içindir.

b. Her işte Allah'ı anmak ve herşeyi O'na havale etmek: *'Ey mü'minler diyarı, size selam. İnşallah biz de sizlere ulaşacağız'*³⁵⁹ mealindeki hadiste ile kastedilen bir şüphe değil, bir arzudur. Dolayısıyla 'İnşallah mü'minim' demek bir şüpheyi değil, bir isteği belirtir.³⁶⁰

³⁵⁵ Yavuz, 'Gazali', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 510.

³⁵⁶ Harman, 'Şehristani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 470.

³⁵⁷ Yavuz, 'Beyzavi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.101.

³⁵⁸ Nisa, 4/49.

³⁵⁹ Müslim, Ebu Hureyre'den.

³⁶⁰ Gazali, *Kavaidi'l-Akaid*, s. 189-190-91-92.

3.3.5.3. İman ve İslam Bir midir?

İmam Eş'ari, iman ve islamın iki farklı kavram olduğunu savunur. Zira iman, dildeki tanımına göre tasdik etmek anlamına gelirken, İslam boyun eğmek, teslim olmak demektir. Dolayısıyla her mümin müslimdir ancak her müslim mümin değildir.³⁶¹ Bu da bize imanın yerinin bir kez daha kalp olduğunu göstermektedir.

Cürcani'ye göre, kalbe ait bir fiil olan iman tasdikten ibarettir. Ayrıca o iman ve islam hususunda Maturidiler'in görüşünü benimseyerek iman ve islamın aynı anlama geldiğini ifade eder.³⁶²

İmam Gazali ise Arap dilinde tasdik genel olarak kalp, dil ve organlar için kullanılması hasebiyle İslam'ın imana göre daha genel bir manada olduğunu belirtir.³⁶³ Dolayısıyla Gazali'ye göre her iman islamdır ancak her islam tasdik değildir.³⁶⁴

3.3.5.4. İmanda Artma ve Eksilme

Bakillani, Cüveyni ve Gazali gibi kelamcılar imanın tasdikten ibaret olduğunu savunmakla birlikte, imanın artması ve azalmasının nasıl olabileceği hususunda farklı yorumlamalarda bulunmuşlardır.³⁶⁵ İmam Eş'ari, Hz Muhammed'i inkar eden kişinin her ne kadar aklen Allah'ı inkar etmediğini söylese de, sem'i olarak inkar ettiğini belirtir. Dolayısıyla nassa göre hareket eden Eş'ari imandan bir parçanın gitmesi hepsinin gitmesi anlamına geldiğini savunarak imanda artmanın mümkün olduğu ancak noksanlıktan bahsedilemeyeceği üzerinde durur.³⁶⁶

Bakillani ise bu hususta İmam Eş'ari ile aynı düşünceye sahip olmakla birlikte, tasdikte bir eksikliğin olmasının imanın bozulmasına yol açtığını ancak söz ve amelin artması ve eksilmesinin mümkün olduğunu, bunun ise imanı bozmadığını söyler.³⁶⁷

Gazâlî, bu konudaki farklı görüşlerin başka bir sebepten kaynaklandığı görüşündedir. Ona göre bu sorun konusundaki fikir ayrılıkları, iman kelimesinin çok anlamlı olduğu vakiasının bilinmemesinden ortaya çıkmaktadır. O yüzden, bu kelimenin pratikte kullanıldığı değişik anlamları birbirlerinden açık seçik bir biçimde ayırt edecek olursak, karışıklık ortadan kalkacaktır. Öncelikle bir ve aynı kelime şeklinde üst üste

³⁶¹ İbn Fürekan, *Mücerred Makalati'sh-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, Tah. Danyal Gimare, Daru'l-Meşrik, Beyrut 1987, s. 155.

³⁶² Gümüüş, 'Cürcani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 136.

³⁶³ Keskin, Eş'ari Düşünce Sisteminde İman Anlayışı, *DÜİFD*, s. 100.

³⁶⁴ Gazali, *Kavaidu'l-Akaid*, s. 237.

³⁶⁵ Keskin, Eş'ari Düşünce Sisteminde İman Anlayışı, *DÜİFD*, s. 100.

³⁶⁶ İbn Fürekan, *Mücerred*, s. 153.

³⁶⁷ Bakillani, *el-İnsaf*, s. 88-90.

yığılmış çeşitli manaları birbirinden ayırmak için, herhangi bir çaba sarf etmeksizin, bir kelimenin çok anlamlılığında ileri gelen bir konuyu tartışmanın anlamı yoktur.³⁶⁸

Gazâlî, iman kelimesinin kelâmî tarzda üç manasının bulunduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır:

a. Kuvvetle tesis olunmuş, isbata dayalı bir iman: Bu manadaki iman bir çeşit kesin hakikattir ve burada artma ve eksilmeden söz edilemez. Zira mutlak bir kanaat bir kez kemâle erişti mi, artışa müsait olmadığı gibi, kemâle erişmeden evvel de, henüz mutlak itikad değildir. Buradaki imandan maksat, şahsî güven duygusu veya kalbî huzurda bir artış değil ise, ne artar ne de eksilir.

b. Aslen tartışılmaz bir tahkike dayalı olup, kuvvetli ve kararlı bir itikad safhasına erişmiş iman: Tamamen taklîdî olan bu manadaki iman, azlığa ve çokluğa müsaittir. Kimse bunu inkâr edemez. Çünkü bu, günlük deneyim meselesidir. Yahudî olsun, Hıristiyan veya Müslüman olsun, bazı insanları nasıl dinî inançlarında sarsılmaksızın durduklarını, tehdit veya zorlama ile kıvıldamadıklarını, bazılarının ise inançlarında daha zayıf olduklarını, daha fazla esneklik gösterdiklerini sürekli olarak görüyoruz. Bu ikinci manadaki tasdik, bir düğümüne benzer. Nasıl bir düğüm daha güçlü veya daha zayıf yapılabilirse, aynı şekilde güçlü itikadlar ve zayıf itikadlar vardır.

c. Tasdikin bir gereği olarak, kendisiyle beraber amelin eşlik ettiği iman: Bu manadaki imanın fertlere göre değişiklik arz ettiğini söylemeye gerek yoktur. Buradaki asıl mesele, bir amelin sürekli ve sebatlı olarak yerine getirilmesinin tasdiki etkileyip etkilemeyeceği veya ana bireysel farklılıklar getirip getirmeyeceğidir.³⁶⁹

Gazâlî bu soruya olumlu cevap vererek şöyle demektedir: “Taata fiillerine sabırla devam, tasdiki ciddi bir şekilde etkiler. Tasdike dayalı itikada duyulan şahsî güven duygusunu güçlendirerek onun ruhta daha derine kök salmasını temin eder.”³⁷⁰

Fahrüddîn Râzî, imanın artması ve eksilmesi konusundaki ihtilâfın anlatış farklılığından kaynaklandığını, imandan maksat tasdik ise, artmayı ve eksilmeyi kabul etmeyeceğini, ibadetler ise, artmayı ve eksilmeyi kabul edebileceğini söylemiştir. Daha sonra o, bu iki zıt görüşü birleştirmeye çalışır: “İbadetler tasdiki ikmal ederler. İmanın artmayı ve eksilmeyi kabul etmediğine dair bütün deliller imanın aslına, imanın artmayı

³⁶⁸ Gazâlî, *İtikadda Orta Yol*, s. 167.

³⁶⁹ Gazâlî, *İtikadda Orta Yol*, s. 225-228.

³⁷⁰ Gazâlî, *İtikadda Orta Yol*, s. 228.

ve eksilmeyi kabul ettiğine dair deliller de kâmil imana yöneliktir.”³⁷¹ Bununla birlikte Razi, Eş’ari anlayıştan ayrılarak imanın artma ve eksilme kabul etmeyeceğini çünkü imanın Peygamberin getirdiği zorunlu olarak bilinen her şeyi tasdik etmenin adı olduğunu bunun da mertebeleşmeyi kabul etmeyeceğini söylemiştir.³⁷²

Taftazânî de imanın artma ve eksilme kabul etmediğine dair anlayışı benimseyerek şunları söylemektedir: “İmanın özü ne artar, ne eksilir. Çünkü bu, karar ve teslimiyetin had sınırına ulaşmış olan kalbî bir tasdiktir. Bu manadaki imanda fazlalık ve eksiklik tasavvur edilemez. Hatta imanın hakikatini elde eden bir kimse, ister ibadet ve taat işlesin, isterse günah işlesin eşittir. Çünkü her iki halde de tasdiki hiçbir değişme olmaksızın, sağlam bir şekilde aynı halde kalır.”³⁷³

Fakat İmam Ebû Hanîfe’nin, imânın arttığına delâlet eden âyetlerin yorumu tartışılabilir. Zira farzların tafsîlâtına peyderpey vâkîf olmak, Peygamberin hayatından başka zamanlar için de mümkündür. Yalnızca icmâlî olarak bilinen hususlara icmâlî olarak iman etmek zorunludur. Hiç kimse tafsîlî imanın, icmâlî imandan daha fazla ve daha mükemmel olduğundan şüphe edemez.³⁷⁴

3.3.5.5. Büyük Günah Meselesi

İbn Füreke’ye göre günahlar, büyük ve küçük diye tasnife tabi tutulamaz. Zira günahın büyüğü, küçüğü olmadığı gibi, ilahi emre karşı gelmeyi içerdiği için her günah büyüktür.³⁷⁵

Cüveyni ise bu hususta, kişinin günahını her hatırladığında tövbe etmesi gerektiğini aksi takdirde başka bir günahın daha olacağını belirtir.³⁷⁶ Bu da bize İbn Füreke ile Cüveyni’nin günahların tasnifi hususunda aynı düşündüklerini göstermektedir.

3.3.6. Teklif-i Ma la Yutak

Teklif-i ma la yutak konusunda Eş’ari’ye nisbeten iki görüş zikredilmiştir. Bunlardan birinci görüşe göre, iki zıt şeyi birlikte yapmak ya da yasaklanan bir şeyi emretmek gibi muhal olan şeyle teklif caizdir. Diğer bir görüşe göre ise, istitaat ancak fiille birlikte bulunur. Fiille mükellef kılınmak ise fiilden öncedir. Yani fiil meydana

³⁷¹ Râzî, *Muhassal*, s. 244-245.

³⁷² Râzî, *Muhassal*, s. 244.

³⁷³ Taftazânî, *Şerhü’l-Akâ’id*, s. 124.

³⁷⁴ Taftazânî, *Şerhü’l-Akâ’id*, s. 124.

³⁷⁵ Yavuz, ‘İbn Füreke’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 497.

³⁷⁶ Cüveyni, *el-İrşad*, s. 229.

gelmeden önce bütün sorumluluklar teklifi mala yutak sayılmıştır. Nitekim Eş'ari alimlerinin çoğu da bu ikinci görüşe meyletmiştir.³⁷⁷ Ancak İbn Aşur'a göre bu konuda Gazali ve Cüveyni, İmam Eş'ari'ye muhalefet etmiştir.³⁷⁸ Buradaki ayrımın ise, farklı eserlerde zikredilen görüşlerden kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü Cüveyni *İrşad*'ında İmam Eş'ari'nin söylemini kullanmıştır.³⁷⁹

Bir şeyi yapmaktan aciz olmak, onun zıddının da yapılamayacağı anlamına gelir ki buna kafiri örnek olarak verebiliriz. Zira inkar eden bir kimse, iman etmekten aciz değildir ama onun için iman etmeye güç yetiremez deriz.³⁸⁰ Dolayısıyla Eş'ari'nin güç yetirebilirlik ve acizlik kavramlarını farklı iki mana olarak ele aldığını ve bu farklılaşmadan ötürü, Allah'ın kula güç yetiremeyeceği şeyi de teklif edebileceğini savunduğunu görüyoruz. Bir Eş'ari kelamcısı olan Cüveyni, Eş'ariye göre kulların taşıyamayacakları yükün verilmesinin caiz görüldüğü görüşünü savunsa da daha sonra bu fikrinden vazgeçmiştir.³⁸¹

Ayetlerde ise Eş'ari'den yer yer farklı yorumlar getirmektedir. Örnek verecek olursak; *'Rabbimiz, güç yetiremeyeceğimiz şeyi bize yükleme'*³⁸² ayetinde geçen 'yükleme' ile kastedilen 'teklif' değildir. Bu da kulun güç yetiremeyeceği şeyin teklif edilmesinin caiz olmadığı anlamına gelmektedir.³⁸³

3.3.7. Hüsün-Kubuh

Gençlik döneminde Razi'nin Eş'ari çizgiyi takip etmiş olsa da daha sonra bu çizginin dışına çıkarak, Maturidi görüşüne daha yakın olduğunu görüyoruz. Zira ona göre ilahi fiillerle kulların fiilleri arasında kesin bir ayrım vardır ve kulların fiileri hususunda hakim olan unsur akıldır.³⁸⁴

3.3.8. Ahiret

Ahiret konusundan evvel kıyamet konusuna değinecek olursak, bu konuda Kadı Beyzavi; Kıyamet kopmadan evvel deccal gelecek ve Hz. İsa gökten inip onu

³⁷⁷ Amidi, *Ebkaru'l-Efkâr fi Usuli'd-Din*, 2/275, 276.

³⁷⁸ İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, Darut-Tunusiyye lin-Neşr, Tunus 1984, 3/136.

³⁷⁹ Cüveyni, İmamü'l-Harameyn Ebü'l-Me'ali Rüküddin Abdülmelik b. Abdullah, *el-İrşad ila Kavaidi-Edille fi Usulil-İtikad*, Tah. Muhammed Yusuf Musa, Mektebü'l-Hancı, Kahire 1369/1950, s. 226.

³⁸⁰ Eş'ari, *el-Luma*, s. 113.

³⁸¹ Abdulazim ed-Dib, 'Cüveyni', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 143.

³⁸² Bakara, 2/286.

³⁸³ Taftazani, 'Şerhu'l-Akaid', s. 178.

³⁸⁴ Yavuz, 'Fahredden er-Razi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 92.

öldürecektir. Cennet hala mevcuttur ve sidretü'l-münteha'nın hemen yanındadır düşüncesine sahiptir.³⁸⁵

Ruhun ilk başlarda cismani bir cevher olduğunu söyleyen Razi, felsefenin etkisiyle daha sonra onun ruhani bir cevher olduğunu savunmuştur. Bununla birlikte Razi'nin reenkarnasyon inancına da değindiğini ve ölümden sonra başka bir bedende dirilmeyi kabul etmediğini görüyoruz.³⁸⁶ Bu da bize dönemin şartlarına ve ortaya çıkan sorunlara karşı Eş'ari yapı içerisinde ilk dönemde karşılaşmadığımız görüşlerin ortaya çıktığını göstermektedir. Zira araştırmalarımız kapsamında, İmam Eş'ari'nin başka bir bedende tekrar dirilme ile ilgili bir görüşü yoktur.

3.3.8.1. Ecel

Bakillani'ye göre; İlahi iradenin eceli öne veya sona alması mümkündür. Ancak bu hiçbir zaman gerçekleşmez.³⁸⁷ Bu görüşünden hareketle Bakillani'nin bir çelişki içerisinde olduğu görülmektedir. Zira mümkün olan bir şey için gerçekleşmez ifadesinin kullanılması biraz sorunludur. Çünkü varlığı savunulan bir konu olabilme ihtimali taşımaktadır.

'Allah eceli dolan hiçbir canı ertelemez'³⁸⁸ ayetinde olduğu gibi, ecelin öne ya da sona alınması mümkün değildir. Eğer bir kimse bir başkası tarafından öldürülürse ve katil olmasaydı, maktüle birşey olmayacak yaşacaktı denirse, bu katilin gücünün yettiğini yani birinin bir başkasının ömrünü uzatmaya, bekletmeye gücünün yettiğini ifade etmeniz demektir ki bu da dini inkar anlamına gelir.³⁸⁹

Ecel konusunda Eş'ariyle aynı görüşü paylaşan Taftazani, sadece ecel konusunda yanlış bulduğu filozofların ecel hususundaki görüşünde olduğu iki noktaya değinmiş ve ecel ile ilgili daha farklı bir yola girmemiştir:

a. Tabii ecel: yağı tükenen lambanın sönmesinde olduğu gibi insanın yaratılışında var olan hararetin sönmesidir.

b. İhtirami ecel: hastalık, felaket ya da ölüm kazaları şeklinde ortaya çıkan eceldir.³⁹⁰

³⁸⁵ Yavuz, 'Beyzavi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.101.

³⁸⁶ Yavuz, 'Fahredden er-Razi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 92.

³⁸⁷ Gölcük, 'Bakillani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.532.

³⁸⁸ Araf, 34.

³⁸⁹ Eş'ari, *elİbane*, s. 85.

³⁹⁰ Taftazani, '*Şerhu'l-Akaid*', s. 184.

3.3.8.2. Rızık

Kelama Mutezile ile başlayıp, ehl-i sünnet kelamcıları ile devam eden ‘mütekaddimun’ döneminin sona erip, felsefe ve mantığın bu gelenekçilik içerisinde eridiği ‘müteahhirun’ döneminin ilk siması olan Gazali, Hz İbrahim’den hareketle mantık ilmini kullanmanın bir sakıncası olmadığını belirtmekle birlikte, inkas-ı edilleyi reddeder.³⁹¹

3.3.9. Hadislerin Kabulü

İtikadi meseleleri çözmeye yönelik olarak hadislerle ilgilenen İbn Füreke, senedi açısından sahih olan hadislerin kabul edilebileceğini savunur. İbn Füreke, Eş’ari’nin selefın bu konuda taklit yaptığını söylediğini belirtir.³⁹² Ayrıca Eş’ari, celilü’l kelim yani şefaati, kabir azabı ve rü’yetullah gibi kelami problemlerde Hz. peygamberin açıklamalarını esas almıştır.³⁹³ Bu da bize gösteriyor ki, İmam Eş’ari hadislerin senedleriyle ilgilenme işini Hanbelilerde görmüş ve bunu izah etme yoluna girmemiştir. Sadece delil olarak sünneti kabul ettiğini ve Hz. Peygambere itaatini de ilahi vahyin bildirmesiyle olduğunu savunmuş ve bir bilgi kaynağı olarak hadis-sünneti kabul etmiştir. Zira Eş’ari, Hz. Peygamberin haberini istidlali bilgi olarak kabul etmektedir.³⁹⁴ Ayrıca İbn Füreke’e göre şayet bir hadis, Kur’an’a aykırı bir hükmü barındırıyorsa bu durumda, hadisi tevil etmek icab eder.³⁹⁵

Tüm bunlar bize, İbn Füreke’in Eş’ari’ye göre selefe daha yakın bir yol takip ettiğini gösterirken, İmam Eş’ari’nin hadislerin kabulü hususunda Mu’tezileden ve Seleften ayrı bir yol izlediğini ifade etmektedir.

3.3.10. Alemin Hudusu

Alemin hadis oluşunu kabul eden Cüveyni, kendinden önce gelen alimlerden farklı olarak, alemin hadis oluşunun ispatı konusunda kullanılan delillere ilaveten, hudus ve imkan delillerini birleştirerek üçüncü bir metot geliştirmiştir.³⁹⁶ Bununla birlikte, Bakıllani’nin benimsediği ‘in’ikas-ı edille’ prensibini reddeden Cüveyni’ye göre tabiat olayları arasında görülen düzen Allah’ın koyduğu kurallara bağlı olmakla

³⁹¹ Yavuz, ‘Gazali’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 506.

³⁹² Eş’ari, *Usulü Ehli’s-Sünne*, s. 58-59.

³⁹³ Mavil, *İmam Eş’ari’nin Kelam Düşüncesi*, s. 337.

³⁹⁴ Mavil, *İmam Eş’ari’nin Kelam Düşüncesi*, s. 328.

³⁹⁵ Yavuz, ‘İbn Füreke’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 496.

³⁹⁶ Abdulazim ed-Dib, ‘Cüveyni’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 143.

birlikte tabiat olayları arasında ontolojik bir sıralama yoktur. Alemin hadis olduğunu gösteren en güçlü delile gelince; onun zorunsuzluğu yoluyla hadis olduğunu ispatlayan delildir. Ayrıca alemin hadis olduğunu zamanın sonluluğu fikrine dayanarak ispat etmek mümkündür.³⁹⁷

Müteahhirun kelimcilerden olan Amidi, kendinden önceki alimlerin fikirlerini tenkid etmekle birlikte, alemin hudusuna, cevher ve arazın hudusuyla değil, mümkünin alemde sonra var olması yoluyla istidlalde bulunmuştur.³⁹⁸

3.3.11. Din-Felsefe

Teftazani felsefenin tanımını da din ile bir tutup, ikisinin de insanın iki cihanda mutluluğunu amaçladığını vurgulamaktadır. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki felsefe dinin yerini tutamaz. Zira felsefe, beşeri değerlendirmeye uymaktadır. Dolayısıyla felsefe bir hidayet kaynağı değildir.³⁹⁹

Şerhu'l-Akaid'inde Mu'tezili fikirler karşı savunuda bulunan Teftazani, genel olarak onlar ve diğer Ehl-i Sünnet kelimcileriyle ters düşmekte ancak bu ters düşüşlerini Eş'ari'nin yöntemiyle delillendirmektedir.

³⁹⁷ Abdulazim ed-Dib, 'Cüveyni', *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 142.

³⁹⁸ Yüksel, Emrullah, 'Amidi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1991, s.s. 57-58, s.58.

³⁹⁹ Özen, Şükrü, 'Teftazani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXX, İstanbul 2011, ss. 299-308, s. 301.

SONUÇ

Ebu'l-Hasen el-Eş'ari'nin dönemlere ayrılmış hayatı hakkında bilgi vermekle başlamanın yegâne sebebi, onun görüşlerine temel olan izleri tespit edebilmek ve bunların itikadi alana ne şekilde yansıdığını anlayabilme amacını taşımaktadır. Küçük yaşta babasını kaybeden Eş'ari, annesinin Ebu Ali el-Cubbai ile evlenmesiyle birlikte üvey babasının himayesinde ilim tahsilinde bulunmuştur. Cubbai Mutezilenin altın çağını yaşadığı dönemde yaşamıştır ki, çoğu zaman kendi yerine imam olarak gönderdiği Ebu'l-Hasan kırk yaşlarındayken 'üç kardeş' meselesi üzerine kendisine cevap veremeyen hocasının yanından ayrılmıştır. Bu ayrılık için birbirinden farklı rivayetler bulunsa da ortada, Eş'ar'nin Mutezile'den ayrıldığı gerçeği vardır.

Ehl-i Hadis'e dâhil olmuş, imamın dediği Ahmet bin Hanbel'in yolunu takip etmiş, Küllabi olarak kabul edilmiş, aşırı Hanbelîler tarafından ise dışlanmış hatta hakaretlere maruz kalmıştır. Ancak tarihi satırlara daldığımız zaman, dâhil oldukları topluluklar ya da grupların kendi görüşlerine sahip olmadıklarını düşünüp kendileri için bir tehlike olarak kabul ettikleri kimseleri her daim dışlamışlardır.

Küllabi olmayan İmam Eş'ari'nin Abdullah b. Küllab ile aynı çizgi üzerinde görünmesinin sebebine gelince, Abdullah b. Küllab ile Ebu'l-Abbas el-Kalanisi Selef ile Mu'tezile anlayışının ortasında yer almışlardır. İşte bu yüzden Eş'ari'de onlardan biri gibi gözükmektedir. Ancak kendi yolunu çizdikten sonra İmam Eş'ari kesinlikle bir görüşe bağlanmıştır denilemez. Şayet onlardan birine bel bağlamış olup, çizgileri dışına çıkıp kendi prensiplerini oluşturmuş olmasaydı, farklı alanlara da meyletmiş pek çok âlim tarafından görüşleri desteklenmez ve takip edilmezdi. Ancak takipçileriyle beraber ortaya çıkan farklılaşmalar da bulunmaktadır. Bunun sebebi ise, İmam Eş'ari'nin gerek rüyaları gerekse Cübbai ile arasında çıkan tartışmaları, onu farklı bir düşünce yapısına götürürken, Bakıllani, Cüveyni ve Cürcani gibi âlimler için böyle bir durum söz konusu olmamıştır. Bu da İmam Eş'ari ile takipçileri arasındaki farktır. Zira Eş'ari Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra her görüşünü Mu'tezili görüşlerin zıddı olarak ifade etmiştir. Bu da bize Mu'tezile'ye bir tepki olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Ama Eş'ari kelamcılarda böyle bir tepkisellik yoktur.

Eş'ariliğin sistemleşmesi hususunda İmam Eş'ari'den sonra gelip onun izini takip eden âlimlerimiz, bu sistemi kendi dönem ve düşünce yapılarına göre şekillendirmişlerdir. Ancak bu şekillendirme hangi dönemde ve kim tarafından olursa

olsun, Eş'ari'den bağımsız olarak asla düşünülmemiştir. Eş'ariyye, kendi içerisinde farklılıkları bir arada bulundurmakla birlikte, takipçilerini bir çatı altında tutmuştur.

Araştırmamız sadece Eş'ari'nin değil, aynı zamanda Eş'ariliğin kimliği hakkında bize bilgi sunmaktadır. İmam Eş'ari'nin görüşlerini sunmakla beraber, takipçilerinin ondan farklı olarak kabul ettiği düşüncelerine ve etkileşimlerine yer verdik. Bu farklı görüşler Eş'ari çizgiyi takip eden kelamcıları o çizgiden çıkarmamakla beraber, aksine Eş'ari sistemi daha da güçlendirerek devam etmesine olanak sağlamıştır. Zira araştırmamızda, Eş'ari kelamcılarının bazı görüşlerinin Eş'ari'den farklı olduğu yerlerde, bu farklılığın kavramlarla daha çok alaklı olduğunu gördük. Yer yer ise çok derin ayrılıkların olmadığını yine benzer şekilde hareket noktalarının ayrı, vardıkları yerin aynı ya da vardıkları yerin ayrı ama hareket ettikleri noktanın aynı olduğunu görmekteyiz. Şunu da tekrar belirtmek isteriz ki, bu durum Eş'ari düşünceyi bozmamış aksine zenginleştirmekle beraber, farklı görüşlere de ılımlı bir kapı açmıştır.

Eş'ari kelamcılarının neredeyse çoğu, farklı alanlara da meyletmış ve o alanlarla ilgili eserler dahi telif etmiştir. Ancak Eş'ari kelamının bugün vardığı noktaya katkı sağlayan âlimlerimizi esas aldığımız çalışmamızda, onların Eş'ari'ye nispeten daha uçlarda olmadıklarını, tek farklarının farklı alanlara da meyletmış olmalarını gösterilebiliriz. Zira günün, ayın, yılın ilerlemesiyle birlikte insanlar sabit bir dönemde kalmamış, farklı düşünce yapılarıyla da karşılaşmış ve ister istemez onlarla etkileşimde bulunmuşlardır. Dolayısıyla ilerleyen zamanla birlikte İmam Eş'ari'den sonra gelen Eş'ari kelamcılar bu etkileşime kendilerini kapatmamış, dönemin şartlarına göre ellerinde ki hamura farklı şeylerde ilave etmişlerdir. Netice itibariyle sonuç aynı ama içerik farklı. Bunu ise ancak o ilmin içinde bulunan yani o ekmeği tadanlar anlamakta. Biz de bu yüzden ekmeğin aslını ve sonrasında eklenen tatlarla nasıl bir duruma geldiğini araştırdık. Nitekim ortaya çıkan en farklı görüş bilgi ve iman üzerine olmuştur. Eş'ari'nin tepkisel olarak yer verdiği akıl, İmam Gazali ve sonrası için felsefeyi de kabul etmiş; imanın ne olduğu hususunda ise tasdik, ikrar, amel farklı olarak ele alınmış ve kabul edilmiştir. Ahval teorisi, sarfe nazariyesi gibi farklı düşünceler Eş'ariyye içerisinde bir an kendini göstermiş olsa da bir süre sonra geçerliğini yitirmiştir. Ancak şunu da belirtmemiz gerekir ki, kelamcılarımızın günümüze ulaşan eserleri ve o eserlerden hareketle dile getirilen düşüncelerden ve bu bağlamda orta ya konan çalışmalar bizleri farklı araştırmalar yapmaya sevk etmektedir. Çünkü ortaya atılan her fikir bir değer niteliğinde araştırma kaynağıdır.

Biz de her ne kadar farklılaşma olarak gözüke de aslında, Eş'ariyye içinde farklılaşmadan ziyade ortaya çıkan eklektik yapıyı değerlendirdik. Ve gördük ki, farklı mezhepleri barındıran bir din gibidir Eş'ariyye. Çokluk esas olsa da temelde tektir. Ancak şunu da belirtmemiz gerekir ki, bu eklektik yapı içerisinde İmam Eş'ari'nin hiçbir görüşü reddedilmemiş ancak, Mu'tezile'nin savunusunun zıddı olması hasebiyle sadece eleştirilmiştir. Taraftarları arasındaki en büyük fark ise budur. Zira Mu'tezile ile yan yana iken bir anda karşı karşıya gelen İmam Eş'ari'nin bizzat kendisidir.

KAYNAKÇA

- A. S. Tritton, *İslam Kelamı*, Çev. Mehmet Dağ, AÜİF Yay., No.157, Ankara 1983.
- Abdulazim ed-Dib, 'Cüveyni', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1993, s.s 141-144
- Abdülhamid, İrfan, 'Eş'ari', *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, 2/444.
- Abdülhamid, İrfan, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, Çev. Saim Yeprem, Marifet Yayınları, İstanbul 1981.
- Akman, Mustafa, 'Celaleddin ed-Devvani'nin Kelam Sistemi', *NKÜİF Dergisi*, Tekirdağ 2017, C. III, S. 1, ss. 53-100.
- Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, Pınar Yay., Sivas 2003.
- Amidi, Ali b. Ebi Ali Seyfuddin, *Ebkaru'l-Efkarfi Usuli'd-Din*, Tah. Ahmed Muhammed el-Mehdi, Daru'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, Kahire 1424/2004.
- Anay, Harun, 'Devvani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.VIIIIV, İstanbul 1994, ss. 257-262.
- Arğun, Şaban, *Mütekaddimun Dönemi Eş'ari Kelam Âlimlerinin Tasavvufa Bakışı (İbn Füreke Örneği)*, DÜİF Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2016.
- Ay, Mahmut, *Eş'ari Kelamında İnsanın Sorumluluğu*, İslami Araştırmalar, 2004, C. XVII, Sayı 2, ss. 91-107.
- Aydın, Hüseyin, *Ebu'-Hasen el-Eş'ari'de Nazar ve İstidlal*, Nehir, Malatya 2003.
- Bağdadi, Abdulkadir, *Usulu'd-Din*, Tah. Ahmed Şemseddin, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1423/2002.
- Bakıllani, Kadı Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib, *Temhidü'l-eva'il ve Telhisü'd-Dela'il*, Nşr. İmadüddin Ahmed Haydar, Beyrut 1407/ 1989
- _____, *Kitabu'l-Beyan*, Trc. Adil Bebek, İstanbul 1998, Rağbet Yayınları.
- _____, *et-Temhid fi'r-Red ale'l-Mülhidin ve'l-Muattıla ve'r-Rafizeti ve'l-Havarici ve'l-Mutezile*, Daru'l-Fikril-Arabi, Kahire 1947.
- Blog.milliyet.com.tr, *'Eklektik Metot ve Ekletizm'*, Milliyet Blog 2018.
- Bolay, Süleyman Hayri, 'Akıl', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1989.
- Cürçani, Seyyid Şerif, 'Şerhu'l-Mevakıf', Trc. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yay., C. I-II-III, İstanbul 2015.
- el-Cüveyni, İmamü'l-Harameyn Ebü'l-Meali Rükneiddin Abdülmelikb. Abdullah, *Burhan fi Usulil-Fıkh*, Tah. Abdülazim ed-Dib, Camiatü Katar 1979, 1/29.

- _____, *el-İrşad ila Kavaidi-Edille fi Usulil-İtikad*, Tah. Muhammed Yusuf Musa, Mektebü'l-Hanci, Kahire 1369/1950.
- _____, *Kitab el-İrşad*, Neşr. Luciani, Paris 1938.
- _____, *eş-Şamil fi usulid-Din*, Tah. Ali Sami en-Neşşar, Münşetül-Mearif, İskenderiyye 1969.
- _____, İmamul'l-Hameyn, '*İnanaç Esasları Kılavuzu Kitabı'l-İrşad*', Çev: Bülent Baloğlu ve dğrl, TDV, Ankara 2010.
- Çağrııcı, Mustafa, 'Gazali', TDV İslam Ansiklopedisi, C. XIII, İstanbul 1996, ss. 489-505.
- Dalkılıç, Mehmet, '*Eş'ari'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları*', İÜİF DERĞİSİ, İstanbul 2004, Sayı 9, ss. 87-119.
- Dağ, Mehmet, 'Eş'ari Kelamında Bilgi Problemi', AÜİF, İSAM İlimleri Enstitü Dergisi, AÜ Basımevi, C. IV, Ankra 1980, ss 97-114.
- Deniz, Gürbüz, '*Vefatının 900. Yılı Anısına büyük Mütefekkir Gazali-Gazali'yi Anlamanın Usulü*', DİB Yayınları, Ankara 2013.
- Düzgün, Şaban Ali, '*Varlık ve Bilgi 'Aydınlanmanın Keşif Araçları*', Beyaz Kule Yay., Ankara 2008.
- Ebu Zehra, Muhammed, '*Mezhepler Tarihi*', Çev. Sıbğatullah Kaya, Çelik Yay., İstanbul 2011.
- Er, Enes, '*Eş'ariliğın Doğuşu ve İlk Dönem Eş'arilik*', İslam Bilimleri Araştırma Dergisi, Samsun 2016, Sayı 1, ss. 59-85.
- el-Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebu Bişr, '*Eş'ari Kelamı 'el-Lüma' Fi'r-Red ehli'z-Zeyğ Ve'l-Bida*', Çev. Kılıç Aslan Mavil ve Yağlı Mavil, , İstanbul 2017, İz Yayınları.
- _____, '*Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Musallin*', Nşr. Hellmut Ritter, I-II, Wiesbaden, en-Neşretü'l-İslamiyye, 1400/1980.
- _____, '*Makalat el-İslamiyyin*', Neşr. H.Ritter, İstanbul 1929.
- _____, '*el-İbane an Usul ed-Diyane*', Haydarabad 1321/1903.
- _____, '*el-İbane an Usuli'd-Diyane*', Dar-u İbn Hazm, Beyrut 2003.
- el-Gazzali, Ebu Hamid, '*İtikad'da Orta Yol- al-İtikadfi'l-İtikad*', Çev. Kemal Işık, AÜİFY, Ankara 1971.
- _____, '*Kavaidi'l-Akaid İnançların Esasları*', Trc. Harun Ünal, Çelik Yay., İstanbul.
- El-Lekani, Abdusselam b. İbrahim, '*Cevheretü't-Tevhid*', Maatbatu's-Saade Mısır 1949

- el-İci, Adudiddin, *Mevakıffı İlmi'l-Kelam*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, trs.
- _____, *Kitab el-Mevakıf*, Neşr. Soerensen, Leipzig 1848.
- er-Razi, Fahreddin, *Mefatihul-Gayb*, Daru İhya'it-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1420.
- _____, *Erbain fi Usuli'd-Din*, Tah. Ahmed Hicazi eş-Şeka, Mektebul-Külliyetil-Ezheriyye, Kahire 1986.
- _____, *Mealimu Usuliddin*, Tah. Taha Aburrauf sad, Daru'l-Kutubil-Arabi, Lübnan, trs.
- _____, *Muhassal Efkar el-Mukaddimin ve'l-Müteahhirin*, Nasır ed-Din Tusi'nin serhiyle birlikte, Kahire 1323/1905.
- _____, *en-Nübüvvat*, Nşr. Ahmed Hicazi es-Sekka, Beyrut 1406/1986.
- Genç, Hafzullah, *Eş'ari ve Cüveyni'de Kader ve İstitaat Kavramları*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, TİB Anabilim Dalı, YL Tezi, Çorum 2016.
- Güneş, Kamil, '*İslami Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass 'Bakillani ve Kadı Abdülcebbar'da Kelamullah Örneği'*', İstanbul 2003, İnsan.
- _____, '*Mu'tezileden ayrıldıktan Sonraki el-İbane'li Döneminde Eş'ari'nin Nassları Yorumlama Biçimine Dair Bir Değerlendirme'*', SÜİFD, Konya 1997, ss. 497-512.
- Gümüş, Sadreddin, 'Cürcani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.,VIII İstanbul 1993, s.s. 134-136
- Gölcük, Şerafeddin, Bakillani, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, ss. 531-535.
- _____, 'Rızık' mad., *DİA*, XXXV, İstanbul 2008.
- _____, '*Bakillani ve İnsan Fiilleri'*', *TDV*, Ankara 1997.
- Görgün, Tahsin, 'İci', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXI, İstanbul 1992, ss. 410-414.
- Hammad b. Muhammed el-Ensâri, *Ebu Hasan Eş'ari*, Riyad h. 1302.
- Harman, Vezir, *Eş'ari Kelamının Teşekkülünde Eş'ari kelamcılarının İmam Eş'ari'ye Muhalefetet Ettikleri Bazı Meseleler*, Derleyen: Recep Alpyağıl- Din Felsefesi Açısından Eş'ari Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi V, İz Yay.,İstanbul 2019.
- Harman, Ömer Faruk, 'Şehristani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXXVIII, İstanbul 2010, ss. 468-470.
- Izutsu, Toshihiko, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, Çev. Selahaddin Ayaz, Pınar Yay., İstanbul 2005.

- İbn Asakir, Tebyinü Kezibi'l-Müfteri fi ma Nüsibe ila İmam Ebi Hasan el-Eş'ari, Şam 1990.
- İbn Aşur, *et-Tahrir ve 't-Tenvir*, Darut-Tunusiyye lin-Neşr, Tunus 1984,3.
- İbn Fürekan, Ebu Bekir Muhammed b. Hasan, *Mücerredü Makalati's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, Nşr. Daniel Gimaret, ,Darü'l-Meşrik, Beyrut 1987.
- _____, *Mücerredü Makalati's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, Tah. Danyal Gimare, Daru'l-Meşrik, Beyrut 1987.
- _____, *Makaltü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, Tah. Ahmed Abdurrahim, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire 1425/2005.
- _____, *Şerhu'l-alim ve'l-Müteallim*, Thk. Ahmet Abdurrahim es-sayih-Tevfik Ali Vehbe, Mektebetü's-Sekafetu'd-Diniyye, Kahire 2009.
- _____, *Muşkilü'l-Hadis ve Beyanuhu*, Thk. Abdulmu'ti Kal'aci, Daru'l-Va'y, Halep 1982.
- İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan*, Beyrut 1417/1997, III.
- İbn Teymiyye, *Mecmuu'l-Fetava*, Tah. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, Mecmeul-Melik Fahd li Tabaatil-Musfahiş-Şerif, Medine, 1414/1995, 12/203.
- İbrahim, Hüseyin, *Tarihü'l-İslam es-Siyasi ve's-Sekâfi ve'l-İctima-i*, Kahire 1965, C. III.
- İmirli İsmail Hakkı, '*Yeni İlmî Kelam*', İstanbul 1339-1341, Umran.
- Karadeniz, Osman, '*İnanç Esaslarını Temellendirme Sorunları*', Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013.
- Kayser, Şehzad, '*İkbal ve Schuon'a Göre Eş'arilik*', Çev. Salih Sabri Yavuz, AÜİFD XIV, Ankara 2004, sayı 11, ss 317-326.
- Keskin, Halife, *Eş'ari'nin Allah'ın Varlığı ve Sıfatları Hakkında Kullandığı Bazı Argümanların Değerlendirilmesi*, ÇÜİFD, C. III, Sayı 2, Adana 2003, ss. 1-15.
- Keskin, Mehmet, *Eş'ari Düşünce Sisteminde İman Anlayışı*, DÜİF Dergisi, C.IX, Diyarbakır 2007, ss. 90-109.
- Koçyiğit, Talat, '*Ebu'l Hasan el-Eş'ari ve Bir Risalesi*', AÜİFD, VIII, Ankara 1960.
- Kubat, Mehmet, '*Eş'ari Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'ari Ve Kelamî Görüşleri*', İslami İlimler Dergisi, Malatya 2012, C. VII, Sayı 13, ss 21-47.
- Mavil, Hikmet Yağlı , '*İmam eş'ari'nin Kelam Düşüncesi*', İsam Yayınları, İstanbul 2018.
- Neşet Çağatay, Çubukçu, İbrahim Agah, '*İslam Mezhepleri Tarihi*', Ankara Üniversitesi Yayınları LIX, Ankara 1965.

- Özen, Şükrü, 'Teftazani', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXXX, İstanbul 2011, ss. 299-308.
- Özerverli, M. Said, 'Gazali', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, İstanbul 1996, ss. 505-511.
- _____, 'Kelamda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu- XX. Yüzyıl Başı, İsam, 3. Basım, Ankara 2017.
- Pezdevi, Ebu'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Trc. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul 1994.
- Subki, Tabakatu's-Sıfatiyye, 2/248.
- Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Nşr. Ahmed Fehmi Muhammed, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Lübnan 2009.
- _____, *Nihyetü'l-İkdam fi İmi'l-Kelam*, Nşr. Alfred Guillaume, London: Oxford University, 1934.
- _____, *Nihyetü'l-İkdam fi İlmil-Kelam*, Tah. Ahmed Ferid el-Mezidi, Daru'l-Kütübil-İlmiyye, Beyrut 1425.
- _____, Muhammed b. Abdülkerim, Varlığın Kısımlarının Belirlenmesi, Çev. Aygül Akyol, Aytekin Özel, *GÜÇİFD*, Çorum 2005/1-2, C. IV, Sayı 7-8, ss. 181-189.
- _____, *Nihayet el-İkdam*, Çev. A. Guillaume, Oxford 1934.
- _____, *el-Milel ve'n-Nihal*, Müessetü'l-Halebi, Kahire, trs.
- Şemsüddin es-Semerikandi, *İslam İnanç İlkeleri*, Yrd. Doç. Dr. İsmail Yürük ve Dr. İsmail Şık, Araştırma Yay., Ankara 2011.
- Şık, İsmail, 'Eş'ari'nin Kelam Metodu', *Dini Araştırmalar VIII*, ss. 219-244, Adana 2003.
- _____, 'Eş'ari'nin Mutezileden Ayrılması Üzerine Bir Deneme', *ÇÜİFD*, C. IV, ss.283-310, Adana 2004.
- _____, 'Eş'ari'nin Kelam Metodu', *Dini Araştırmalar VIII*, ss. 219-244, Adana 2003.
- Şık, İsmail ve diğrl, *Kelam III, Sistemik Kelam/İman ve İlahiyat*, Gece, Ankara 2017.
- Tekin, Mustafa, *Vefatının 900. Yılı Anısına büyük Mütefekkir Gazali-Gazali'de Aklın Nass Bağlamında Eleştirisi*, , DİB Yayınları, Ankara 2013.
- Taftazani, Mesud b. Ömer, 'Kelam İlmi ve İslam Akaidi Şerhu'l-Akaid, Hrz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 2017.
- _____, *Şerhu'l-Makasid*, tah. İbrahim Şemseddin, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001.
- Topaloğlu, Bekir, *Allah İnancı*, İsam Yay, İstanbul 2006.

- Yavuz, Salih Sabri, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan Yay., İstanbul 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki, 'Akıl', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1989.
- _____, 'Eş'ariyye', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XI, İstanbul 1995.
- _____, 'Fahredden er-Razi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XII, İstanbul 1195, ss.88-95.
- _____, 'Sarfe', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVI, İstanbul 2009, ss. 140.141.
- _____, 'İbn Füreke', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XVIIIIV, İstanbul 1995, ss. 495-498.
- _____, 'İbn Küllab', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XX, İstanbul 1999, ss. 156-157.
- _____, 'Kadı Beyzavi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul 1992, ss. 100-103.
- _____, 'Kelam', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Ankara 2002, ss. 194-196.
- _____, 'Kesb', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Ankara 2002, ss. 304-306.
- _____, 'Ahval', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1989, ss. 190-192.
- Yazıcıoğlu, M. Sait, 'Eş'ari'nin Hayatı', AÜİFD XXV, Ankara 1981, ss 457-475.
- _____, *İslam Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., Ankara 2001.
- Yurdağür, Metin, 'Beka', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul 1992, ss. 359-360.
- Yüksel, Emrullah, 'Amidi', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1991, ss. 57-58.
- _____, 'Eş'ariler ile Maturidiler Arasındaki Görüş Ayrılıkları', AÜİFD IV, 1980.
- Yürük, İsmail ve diğrl, *Kelam I*, Gece Yay., Ankara 2015.
- _____, *Kelam II*, Araştırma Yay., Ankara 2016.
- Yürük, İsmail, 'Şemsü'd-Din Muhammed b. Eşref el-Hüseyni es-Semerkandi'nin Belli Başlı Kelami Görüşleri- Allah ve İman Anlayışı', Erzurum 1987.
- Watt, W. M., 'İslam Kelam ekollerinin Başlangıcı', Çev. M. Emin Eren, AÜİFD XIV, Ankara 2004, Sayı 11, ss.309-315.
- Wikipedia, Ekelktisizm.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Ebru MORAY

Doğum yeri ve Tarihi: Yüreğir/ Adana (1989)

e-mail: ebru_moray@hotmail.com

ÖĞRENİM DURUMU

1995-2003 Öğretmen Zeynep Erdoğan İlköğretim Okulu (Adana)

2003-2007 Kurttepe Adana Anadolu İmam Hatip Lisesi

2009-2013 Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

2013-2014 Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Din Psikolojisi (Yüksek Lisans-Özel Öğrenci)

2017 Çukurova Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam Anabilim Dalı
(Yüksek Lisans)

İŞ DENEYİMİ

Yaz Kur'an Kursu öğreticiliği (Adana/Seyhan), (2012-2013)

Milli Eğitim Bakanlığı:

Öğretmen (Adana/Yüreğir), (2013-2018)

Öğretmen (Hatay/İskenderun), (2018-Devam ediyor)